

I OBJESIĆE GA VISOKO

I.

Imam prijatelja; ne stanuje (više) kod “Napretka”.¹ Nekoliko mjeseci nakon što je počeo rat u Sarajevu, otišao je u Minhen. Tamo je završio studije, oženio se djevojkom sa kojom je išao u jednu sarajevsku gimnaziju, dobio pa prebolio rak bubrega, dobio ćerku, zaposlio se i čeka na rođenje još jedne bebe. Od 1992. godine vidjeli smo se jednom, u Novom Sadu, početkom januara 1997. Tada smo popili pivu,² koju je trebalo da popijemo početkom maja, godine kada je u Sarajevu počeo rat. Tog maja, u stvari bio je kraj aprila, razgovarali smo telefonom. Pričali smo o slikama rata i mira koje su tog proljeća činile naše živote, a onda se dogovorili da se za vikend vidimo i odemo na piće. Četiri i po godine kasnije, prazneći još po jednu i još po jednu kriglu, u Novom

POD SJENKOM DRVETA ZA VJEŠANJE

VULE ŽURIĆ

U takvim časovima odigravali su se događaji.

Džek London, *Kralj alkohol*

¹ Da ste me, odmah nakon što sam završio telefonski razgovor s Dejanom Ilićem u kome mi je ponuđen ovaj “posao stoljeća” (nekako važnije zvuči nego “posao vijeka”), pitali da li će moj tekst, u podnožjima stranica, imati ove neugodne lišajeve fusnote – sigurno bih vam odgovorio odrečno. Mogli ste isto pitanje da mi postavite i dok sam gnječio dugmeta zarad ispisivanja naslova – opet bih zavrtio glavom tamo-vamo. Ali, koliko je vas iz Sarajeva i koliko vas zna za prvi album “Zabranjenog pušenja” i pjesmu “Čejeni odlaze”? Pošto sam u nemogućstvu da sačekam odgovor(e), navodim neke stihove “Čejena”: *Imam prijatelja, stanuje kod “Napretka”/ne znam kog je plemena/er ne nosi ratne boje*. Tumači opusa “Zabranjenog pušenja” tvrde da ova pjesma govori o kosovskom problemu, preciznije, o iseljavanju Srba sa Kosova i Metohije. Album na kome se nalazi pjesma “Čejeni odlaze”, objavljen je kod “Jugotona”, u prvoj polovini osamdesetih godina dvadesetog vijeka. Ne vjerujem da je relevantno za tekst štampan krupnijim slovima, tu hrpu koja će ugnjaviti ovu fusnotu i one koje će, eventualno, uslijediti, ali “Napredak” je naziv hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva. U toj zgradi se nalazi i dvorana kina “Imperijal”, nekadašnja “Romanija”. Kino je bioskop.

² Pivo.

Sadu, pričali smo samo o ratu. O miru nismo mogli ništa da kažemo.

Neki dan, elektronskom poštom sam javio mom prijatelju da uskoro očekuje malu poštansku pošiljku. Poslao sam mu dvije moje knjige. Jedna rečenica poruke odnosila se na suđenje Slobodanu Miloševiću. Prijatelj mi je odgovorio. Sem izraza zahvalnosti u vezi s mojom štampanom sujetom, odgovor se doticao i "onog izdajnika".

Moj prijatelj zna ko je Slobodan Milošević. Kada čuje njegovo ime, ili to ime pročita, on zna da se radi o "onom izdajniku". Mnogi drugi ljudi sa kojima se družim, ili sa kojima sam razgovarao, znaju ko je Slobodan Milošević. Gledajući televiziju, slušajući radio, čitajući novine, časopise i knjige, naišao sam na mnogo ljudi koji su o Slobodanu Miloševiću govorili ili pisali. Svi oni znaju ko je on.

Ja ne znam ko je taj čovjek.

Prijatelja koji je prije deset godina otišao iz Sarajeva i sada živi u Minhenu nisam vidio skoro pet godina. Prije dvije godine mi je poslao fotografije na kojima su njegova tek rođena ćerka, njegova žena i on.

Slobodana Miloševića od početka suđenja u Hagu gledam i slušam skoro svaki dan, a o njemu slušam i o njemu pričam svakoga dana, od kako je suđenje počelo.

Za prijatelja znam da mi je prijatelj, za sebe znam da sam mu prijatelj, ali šta to "naše" imamo Slobodan Milošević i ja?

Odgovor je: rat.

U toj riječi je moje jedino opravdanje pred onima koji će se upitati zašto se o tom čovjeku i o suđenju na kom je taj čovjek okrivljeni uopšte i usuđujem da govorim. Čim

sam prihvatio da o Slobodanu Miloševiću povodom suđenja, te o suđenju povodom Slobodana Miloševića pišem, opravdano je očekivati i da, makar uzgred, kažem ono što vas najviše ili jedino interesuje. Međutim, koje je pitanje ključno? Da li je važnije reći šta mislim o krivici okrivljenog, ili je bitnije kako vidim suđenje, ili čak šta mislim o Tribunalu?

Ni o čemu od svega toga ne mogu da pišem dok još jednom ne ispričam ponešto o ratu. To je moje jedino pravo. To je moj život.

2.

"Odakle da počnem?" – pita majka, na samom početku *Mamca* Davida Albaharija.

Treba, dakle, početi od majke, ali na koju stranu pogledati, odakle se osvrnuti, kuda krenuti za majkom?

Jednu sam vidio prije nekoliko jutara, u blizini lokalne samoposluge oko koje se, uprkos nedavno otvorenoj novoj, lijepo uređenoj pijaci, naročito subotom i nedeljom, okupljaju seljaci i preprodavci i nude voće, povrće, mlijeko, sir, kajmak, jaja i piliće, sve to držeći na zemlji koja se često snuždi u blato.

Snuždena je i ona majka.

Kroz razblaženu jutarnju maglu vuku je dva malena psa. Mrduckaju repićima, njuškicama preturaju po okrajku asfalta. Psima i starijoj, necrnom maramom zabrađenoj ženi prišao je još stariji biciklista i upitao je nešto. Mimoilazeći se sa svima njima, čujem kako mu kaže:

"A šta ću, moj ti?! Kad ih voli, a mora na pos'a. A da neko vidi babu, kako šetka unaokolo s ovom paščadi, uzemlju bi' načisto propala!"

Ovakvim ispisivanjem replika ljudi koje čujem i koji, često, “zaigraju” u mojim pričama, najbrže mogu da naglasim, jer je to mnogo važno, njihovo izbjeglištvo. Ovaj odavde mi priča ekavski, odgovore mu ijekavski, malo razvlačenja ovdje, malo skraćivanja tamo i povod za uobličavanje oneobičenog običnog preživljenog ponovo je tu.

I danas, ponovo na pijaci, ali velikoj gradskoj, pančevačkoj pijaci, kupujući “palmu” i “crvenkapu”, rolne klozet-papira, ponovo sam se sreo sa čovjekom koji je “otamo”. Kupujem kod njega redovno, ali ovoga puta smo pričali i rukovali se na rastanku.

Prije nego što napišem narednu rečenicu mogao bih, valjda bih mogao, da navedem na desetine razloga koji bi išli u prilog tvrdnji da cijela ta priča ni po čemu nije vrijedna ičijeg vremena. Od kada sam, u ljeto 1993. godine, preko Žepe, iz rodnog Sarajeva stigao u Jugoslaviju, ni jedan, makar i najbježniji susret sa nekim ko je “otamo” nije se desio a da nisam osjetio moju dušu, kako se bolno grči.

Patetika “realnog vremena” je, eto, upravo zasjala najjeftinije što može i pravi je trenutak da se vratimo “tamo”, ili kako se još češće kaže “dole”, gdje je, što se mene tiče, sve počelo i ubrzo se, zauvijek, završilo.

3.

Pisanje ovog teksta se, strmoglavo, pretvara u nešto nalik direktnom prenosu kakvog dugoočekivanog sportskog događaja.

“Ubrzo se, zauvijek, završilo”, možda bi trebalo zamijeniti sa “opet je, još jednom, započelo”?!

Razlog za ovako munjevitu promjenu odnosa riječi i rečenica u tekstu nalazim u vijestima o novoj državi. Napišeš prva dva poglavlja teksta u jednoj, a treće otpočneš u drugoj državi. Pri tome, iako imaš iskustva sa mijenjanjem postelja pod sobom i mijenjanjem slika i prozorskih okvira, nisi se mrdnuo iz “kraja”.

Nema više Jugoslavije.

Za mnoge to i nije neka naročita novost; za mnoge, to je bajato kao hrana i lijekovi iz paketa humanitarne pomoći.

Pa da li ta dugo očekivana, a ubuđana novost treba da utiče na dalji tok ovog teksta? Ima li smisla pisati o nečemu što se dešava zbog onoga što se dešavalo? Da li povod ovog temata može biti ukinut?

Odgovori su, ipak, negativni, što je u medicini dobro, što je dobro i za autore ovih tekstova.

Dakle, pošto se haška suđenja odnose na zločine počinjene na tlu bivše Jugoslavije, nema razloga za ikakvu zabrinutost u vezi sa opstankom povoda ovog teksta, koji se, ovoga puta polako, pretvara u još jednu sićušnu, a opet, posljedicu.

Jugoslavija je, od sinoć, i zvanično prošlost.

Hajdemo tamo.

4.

Ne znam tačno u kom razredu osnovne škole, nastavnica srpskohrvatskog je od nas tražila da napišemo sastav o zavičaju. Sastavi o rodnom kraju, te opisi događaja i doživljaja bile su, ako se izuzme cijeli katalog onih o drugu Titu, jedine teme tokom pohađanja osnovne škole.

Razreda u kome nam je prvi put ponuđena tema zavičaja ne sjećam se, ali pamtim svoje nedoumice.

Riječ *zavičaj* je kod mene, mada sam nepopravljivi daltonista, uvijek, a pogotovo onda, slikala mirne predjele mnogih zele- nila. U *zavičaju* bješe tiho, mada je bilo kuća, krava i vjetrova. Nije, međutim, bilo ljudi i uvijek je sijalo sunce.

Takva slika nikako nije mogla u ram moje tadašnje stvarnosti; Sarajevo je bilo grad, gradovi su od betona, obližnji koševski parkovi bili su isuviše mali i mnogo smo se sva- đali igrajući “fuce”. Sa prozora moje sobe vidio se Trebević. U dolinama, iza vrha na kome je, najtajanstvenije, stajao toranj, tamo je bio *zavi- čaj*. Misli o toj udaljenoj slici bjehu kratkotraj- ne: toranj na vrhu planine prepriječio se skroz.

5.

Mного toga dešavalo se i na časovima muzič- kog.

Učili smo da pjevamo razne pje- sme, a u šestom razredu, nastavnica je predlo- žila da izaberemo svoju himnu. Bez dvoumlje- nja smo izabrali pjesmu o nekom sokolu, koga molimo da nam da krila, da bismo preletjeli planine. U isto vrijeme, proljeće 1982, učili smo pjesmu iz španskog građanskog rata. Pje- sma se odnosila na mjesto gdje je pala Inter- brigada. Pripadnike te brigade sam zamišljao u prugastim, crno-plavim dresovima, a mjesto na kome su pali prekrivala je magla.

U martu 1982. godine, Zvezda³ je u četvrtfinalu, mislim, Kupa šampiona, igrala

protiv Intera iz Milana. Dresovi Intera su crno- plavi, a u prvoj utakmici, koja se igrala u Mila- nu, Zvezda je po magli izborila rezultat 1:1.

Roditelji su obećali da ćemo ići u Beograd, da revanš-utakmicu gledamo uživo, na Marakani. Čekajući utorak, kada ćemo, najzad, krenuti, pjevusho sam: “Ov-de je pa-la In-ter bri-ga-da...”

Devet godina kasnije, krajem maja, moj klub je postao prvak Evrope. U de- cemburu iste godine, kada je Zvezda postala nezvanični klupski prvak svijeta, ponovo se puca- lo. Te noći, sa srpskih položaja, u vazduh. Is- paljivanje hitaca, kada metak jurca putanjom skoro paralelnom sa tlom, počelo je nešto ra- nije, a nastavilo se još dugo poslije te decem- barske noći.

6.

Odakle god da počnem, stići ću u rat.

Bezobrazno, ali i bezazleno, *rat* se doselio u *zavičaj*. Kuće su porušene i opljačka- ne, životinje su pobijene, pojedene, ali su se pojavile nove. Tiho je. Ljudi, međutim, mno- gih ljudi, danas, zaista nema, mrtvi su. A *zavi- čaj* više nije slika. *Rat* je i najmrtvije prirode na- tjerao da postoje.

7.

Pokušaj da se nešto duže boravi u Jugoslaviji, pokazao se, dakle, sasvim besmislen. Sve neka- dašnje prizore ne možemo da ne gledamo kroz umuzgano okno rata. Kada taj napukli, geleri- ma izbockan prozor otvorim, ponovo vidim Trebević i toranj poboden u njegov daleki vrh.

3 FK Crvena zvezda.

Po zimzelenom krznu dremljive planine odjekuju rafali i detonacije. Ponegdje se, na nekom obronku, digne veći ili manji dim, ali ga po gustini, uz prasak i lomljavu, porazi dim što kulja iz traljavo prostrtog grada.

Teško je ne gledati u nebo, koje je, kako davno lupih: “vještački plavo”.⁴

Gdje je tu *zavičaj*?

Tada, u proljeće godine u kojoj je moj prijatelj otišao u Minhen, *zavičaj* je više nego ikad bio iza Trebevića. Toranj, nažalost, nije više predstavljao ikakvu prepreku.

Misli, snovi o odlasku bili su sve drečaviji i duži i na njih su se nastavljale misli o dolasku.

Zvuči banalno, ali ako od nekuda kreneš, trebalo bi, ako sve bude u redu, negdje i da stigneš. Tačka dolaska jeste *zavičaj*.

9 Nakon što sam krenuo, gdje god neko ratom umuzgano okno otvorim – vidim Trebević i toranj na vrhu, čujem pucnjavu, na koži osjećam strah. *Zavičaj* uvijek izbjegne preda mnom, ostavljajući mrvice *rata*, kao trag. Tako i jedno i drugo opet postaju samo teme. Jedino što se u međuvremenu promijenilo, jeste stanje događaja i doživljaja.

8.

U tom predugačkom, patetičnom školskom stavu o *zavičajnom ratu* – ratu *zavičaja* (dozvoljeno je zaokružiti obe teme, ili ih smatrati za jednu), sem događaja i doživljaja, formu gube i godišnja doba. Meni je, pogađate, najdraža je-

sen, ali moram potvrditi da je *rat* – zima. Bemsisao, kao sastavni dio Crnjanske jeseni, u *ratu*, takođe, smrtno je. Niz ledeni lijevak ratnih dana, kroz jedva prohodno sito iste takve noći, tako kabast i zahtijevan, ne prolazi.

Prolazi, curkom, međutim, voda i uz brašno, koje neredovno, nekad u društvu mekinja, zaveje pogled na Trebević i toranj, ona je jedina potreba. A stići do vode, sipati je u posude, vratiti se kući i znalački trošiti vodu, ne prosipati je gotovo nikad... u bujici tih kapljica-sitnica davi se svako *oh* i *ah*.

Bez obzira na to koji je mjesec 1992, bješe zima, i što je vode bilo manje – zadatak je bio veći. Ratno osvjetljenje je, ponekad, od okolnih dvorišta činilo *zavičaj*. Iz drenažnog zida, u betonskom dvorištu susjedne zgrade, u centru grada (kakvoj-takvoj verziji Kikićevog maestralnog naslova),⁵ curkala je bistra voda. Neke komšije su je koristile i za piće, a mama je kasnije priznala da je njome prala ono malo upotrebljivanih sudova. Vremenom, curak iz zida je, kao neki curetak u kakvoj recitaciji, privlačio sve više prosaca-vodonosaca, te je bilo nužno napraviti raspored termina za točenje “zablje vode”, kako smo je, nekad, igrajući se okolo, zvali.⁶

Kada bi se naš “termin” približio, mama, tata ili ja bismo odlazili da naše stado kanti i kanistera sprovedemo do pojila.

Čekanje točenja se uvijek poklopalo sa nečijim točenjem čekanja – na “vodi” nikada nisi mogao biti sam.

4 Rečenicom “Nebo je vještački plavo.” počinje jedna moja priča.

5 Hasan Kikić: “Provincija u pozadini”.

6 Prije rata, roditelji su nam zabranjivali da “diramo” tu vodu.

Nakon što smo jedne večeri i posljednju posudu uvukli u stan, tata nam je pričao razgovor sa komšijom Perom.

Komšija je nekad bilo više a nekad manje, ali porodice su dolazile i odlazile kao leteće izmjene u hokeju na ledu. Kako je *rat* odmicao, da nastavimo hokejaškim idiomom, na ledu bješe sve manje poznatih igrača.

Pero je bio jedan od veterana. Svakoga jutra, prije *rata*,⁷ u teget “adidasovoj” trenerci, trčkarao je po dvorištu u kom su kasnije čučale posude za vodu.

No, ostavimo se Perine, nagađalo se, bokserske prošlosti i vratimo se, takođe prošlom, tatinom i Perinom razgovoru.

“Jeste li čuli šta?” pitao je Pero.

“Izgleda da vodi.”

“Hvalim te, Bože. Bez njega smo propali.”

9.

Nije teško shvatiti da su te zimske godine, a sada baš nisam siguran da li je bila ‘92. ili ‘93, govorili o ishodu glasanja na predsjedničkim izborima u Srbiji. Nije teško shvatiti da su u tom razgovoru, vođenom šapatom, uz curkanje “žablje vode”, izrazili zadovoljstvo što Slobodan Milošević pobjeđuje Milana Panića. Nije teško shvatiti da su i Pero i moj tata Srbi, a da razgovor vode na “teritoriji” koja je “pod kontrolom” “Armije Bosne i Hercegovine”. Nije teško shvatiti da, ako se sve to odigrava u

centralnom dijelu Sarajeva, artiljerijski položaji Vojske Republike Srpske nisu udaljeni više od tri-četiri kilometra, a da je poluprečnik tog dalijejskog kruga na nekim tačkama znatno kraći.

Ne može se shvatiti odakle tako prisan odnos između njih dvojice i Slobodana Miloševića. Ne može se shvatiti zašto sam i ja, trošeći posljednje baterije, slušao izvještaje o prebrojanim glasovima i zašto nisam bio razočaran rezultatima.

10.

Čim nakon prethodnog, neko će reći oporog, “priznanja” nastavljam sa pisanjem, jasno je da uprkos uzaludnosti pokušaja da se mnogo toga objasni, duboko vjerujem u smislenost takvog preduzeća.

Slabašan zvuk curkanja vode iz drenažnog zida u Sarajevu ovde ponovo zatrpavam današnjim pogledom kroz umuzgani prozor.

Potpredsjednik vlade Republike Srbije upravo je podnio ostavku, mada i dalje tvrdi da se nije bavio špijunažom u korist SAD; dio javnosti postupak prilikom njegovog privođenja odobrava, dio javnosti sve u vezi sa ovim *dogadjajem* naziva skandalom, a suđenje povodom kog i pišem ovaj tekst prekinuto je, na tri ili sedam dana zbog prehlade okrivljenog. U malo širem *zavičaju*, snage SFOR-a⁸ ganjaju⁹ Radovana Karadžića, dok sam u neobaveznom razgo-

10

7 Eto do kakvih rečenica, pišući sastav, čovjek, trpeći, stigne. Ipak, donekle je i tačno: “Svakog jutra, prije rata...” Koliko se sjećam, rano ujutru, gotovo nikada nije “rokalo”.

8 Ko još zna šta ta skraćenica znači.

9 Vijaju.

voru sa urednikom časopisa koji držite u rukama saznao da su neki ljudi odustali od namjere da pišu o suđenju Slobodanu Miloševiću.

Mogao bih, dakle, lako preskočiti ovo uzaludno a potrebno razjašnjenje. Mogao bih, bez straha da ću “promašiti” temu, nastaviti od najskorijih *dogadaja* i *dozvoljaja*, ali u tom slučaju ne bih mogao da saznam šta je meni Slobodan Milošević. Bez daljeg traženja tog odgovora, *zavičaj* će zauvijek ostati *rat*.

II.

Ako je godišnje doba *rata* – zima, onda je ona kaša mjeseci, sedmica, dana i sati koji su mu prethodili – jesen. Ne znam, dakle, koji je mjesec i koja godina u pitanju, a pamtim trenutak kada i posljednja kap sutona nestane u sarajevskim slivnicima (od kojih sam nekolicinu, za vrijeme *rata*, po zadatku, savjesno čistio) i mrak biva osvijetljen sa uličnih bandera. Hođao sam ka Baščaršiji i, poput mnogih koji su se zatekli na ulici, stadoh na ivicu trotoara. Stojećići u tom tankom špaliru, čekao sam. Prvo je niz Titovu grunula jeziva tišina, a onda su, u smjeru aerodroma, prošuštale brojne crne limuzine. Učinilo mi se da na zadnjem sjedištu jedne vidim šušir i pod njim lice Franje Tuđmana. Kolona je prošla ali, koliko se sjećam, a možda uopšte i nije bilo tako, zanimjeli špalir potraja još nekoliko minuta. Tišina je, jamčim, trajala još duže.

Sarajevo je te večeri bilo domaćin medijski, naučno, spisateljski nikad dovoljno opisane turneje lokalnih predsjednika. Te jeseni, ma koliko da je trajala, putovali su od luksuzne vile do luksuzne vile, rezidencija doživotnog predsjednika jedne, sad je jasno, doživotne dr-

žave. Sjedeći u raznim šljaštilištima, o nečemu su, valjda, razgovarali, a potom svoja lica izlagali suncu, ili svejtlosti reflektora. Organizovane su konferencije za štampu, davane su izjave.

“Nešto su se, valjda, dogovorili”, govorili su jedni, dok su drugi govorili, ili prećutkivali kako “od toga nema ništa!”.

Ovi prvi su se, pak, dijelili na one koji su mislili na javni i one koji se uzdaju u tajni dogovor.

Turneja je završena, *rat* je pohrlio sa svih strana, čak i iz slivnika, Sarajevo je već uveliko stradalo, a mene je novoformirana regrutna komisija oslobodila vojske i raspoređen sam u jedinicu Civilne zaštite. Vraćajući se sa tatom iz bolnice u kojoj je Komisija zasijedala, zaključili smo da će se na Londonskoj konferenciji, koja je počinjala toga dana, “sigurno nešto dogovoriti”.

Nekoliko mjeseci kasnije, kao prevodilac UNPROFOR-a, pijuckao sam kafu iz fildžana, ispod Borija, tačke sa koje su bosanski Srbi često, iz velikokalibarskih topova i višecjevnih bacača raketa, gađali Sarajevo. Tog dana se na Palama održavala sjednica Skupštine Republike Srpske, na kojoj je trebalo potvrditi dogovor iz Atine o prestanku *rata*. Prethodno su Plavi šljemovi, sa kojima sam tu došao, izviđali teren na kome je trebalo postaviti kontrolne punktove na eventualnim granicama neprijateljskih teritorija.

Seljaci koji su nas kafom ponudili, slušali su “Srnu” – radio Republike Srpske. Čekali su prenos sjednice, nadajući se da će Skupština glasati “za”.

Dvije i po godine kasnije, u Vinči, dalekom predgrađu Beograda, roditelji i ja smo

gledali Miloševićevo obraćanje građanima Jugoslavije i građanima Republike Srpske, nakon što je potpisao Dejtonski sporazum. Sutradan mi je kum, takođe izbjeglica, pričao kako mu je žena, Beograđanka, Panićev “navijač” na već pomenutim izborima, gledajući Miloševića dok govori, rekla “Sada bih ga poljubila”. “Ja bih ga pljunuo”, odgovorio joj je muž, moj kum.

O zimi po kojoj su bosanski Srbi napustili teritorije koje su, po Dejtonskom sporazumu, pripale neprijatelju, snimljeno je ponešto filmskog materijala. Takođe, novinari i ostali zainteresovani snimali su te izbjeglice i kasnije. U jednom filmu, koji prikazuje izbjeglice u nekom prihvatilištu, u Vlasenici, neki čovjek kaže da ih je Milošević prodao. Zatim čuti neko vrijeme i doda: “Ali, nešto mislim, mora da je morao tako da uradi.”

12.

Prije nego što otpočnem već nekoliko poglavlja odlagano pretakanje žabokrečine događaja i doživljaja, hajdemo, još jednom, u *rat*.

Pošto će nastavak suđenja Miloševiću biti odložen za još nekoliko dana, Televizija B92 prenosi jedno od mnogobrojnih suđenja u haškom Tribunalu. Već dva dana “upadam” na unakrsno ispitivanje svjedoka. Izgleda da se radi o suđenju povodom bombardovanja Sarajeva, mada sam oba dana gledao svjedočenja koja se odnose na djelovanje snajpera.

I juče i danas svjedoče žene. Nalaze se u Sarajevu, pa slika nekako pliva.

Žena koja danas svjedoči govori o svojoj kući na brdu i izvoru vode na koji je, noseći sudove, odlazila.

Ni tužilac, ni branilac, ni sudije, niko je ne pita o čemu je sa ljudima koji su se na tom izvoru snabdjevali vodom, razgovarala.

13.

Nakon tuceta poglavlja, krajnji je rok za usredsređivanje. Ako se nadalje ne budem konkretnije pozabavio samim suđenjem, moj sastav bi lako mogao biti stavljen u fasciklu promašenih tema.¹⁰

Pokušao sam, mada uzaludno, da otkrijem u kakvom smo odnosu Slobodan Milošević i ja. I dalje tvrdim da nas je rat i te kako spojio, ali prethodni pasusi o toj vezi svjedoče šturo i, za mnoge čitaoce, nedovoljno. Mogao bih, pozivajući se na takve utiske, sastav usmjeriti ka, od mnogih priželjkivanom, pravcu. Ako sam vas taktikom “pričam ti priču” htio ubijediti u sopstvenu umiješanost u “slučaj Milošević”, a postigao sam, svjesno ili ne, suprotno, onda je put do vodenice, čiji kamen zrna mog iskustva očas samelje u lako raspršiv prah, tek kratka, izvjesnošću popločana stazica.

Ja, za sada, ne bih na tu stranu.

Prije ću tumarati naokolo, spreman da nikada ne razdvojim *događaje* od *doživljaja*, ali uvjeren kako svako kome je pružena prilika¹¹ da pred javnošću premjeri svoj pud istine te trenutke mora iskoristiti tako što će sa svima koje to istinski interesuje, sa neke zim-

¹⁰ Ja se sa takvom ocjenom nikada ne bih složio.

¹¹ Nipošto šansa!

zelene uzvisine, s mukom u duši i sa erosom u očima, još jednom, vidjeti *zavičaj*.

14.

Nekakav vrh, blag, obao, patetično pristupačan, sad je, eto, za mnom.

Silazak će, već se u vazduhu današnjice osjeti, biti lakši.

Na dnu te strmine, možda i saznamo odgovor na, priznajmo, najglasnije pitanje.

Da li je optuženi kriv?

15.

Svi pamtimo 5. oktobar 2000.

Ja ga pamtim kao isprekidani radijski i televizijski prenos.

13 Bio sam tada u Italiji i prve slike prikazane na tamošnjim televizijskim kanalima prikazivale su tuču i dim pred Skupštinom. Tamošnji televizijski Gargamel je prilično ushićeno rekao da je u Jugoslaviji, najvjerovatnije, počeo građanski rat.

Oko ponoći, "Slobodna Evropa" je prenijela kako je javljeno da su tri aviona poljetjela iz Batajnice u nepoznatom pravcu.

Na tu vijest, narod okupljen pred gradskom skupštinom, reagovao je oduševljeno.

Dakle, taj više ne stanuje ovdje.

Ne znamo, međutim, da li su ta tri aviona zaista i kuda odletjela te noći. Milošević, ispostavilo se, nije bio ni u jednom od njih. Ostao je u zemlji.

Da li ga još uspostavljana nova vlast hapsi, da li ga neka revolucionarnije usmjerena pobjednička frakcija likvidira?

Milošević je uhapšen više od pola godine kasnije. Da li na brzinu, iz cuga, možete da navedete navode iz krivične prijave?

Legitimno je, ali bespredmetno, pomisliti da branim svog navodnog ratnog druga.

Svu svoju ogorčenost i postidečnost ja dugujem onima koji su se prema svim posrednim i neposrednim žrtvama rata, hapseći Slobodana Miloševića onako kako su ga uhapsili, ponijeli nehumano.

Od kad je preuzeo vlast, Milošević je imao protivnike. Vremenom, broj onih koji su mu pravo da upravlja državom osporavali, narastao je do nekoliko miliona. Neki su ga osporavali zbog obećanih ciljeva, neki zbog načina na koji se ti ciljevi ostvaruju, a neki su ga odbacili iz dijametralno suprotnog razloga: obećane ciljeve nije ostvario.

Dvadeset sedmog februara 1989. godine, pred Skupštinom je, prema procjenama tadašnjih medija, bilo milion ljudi. Petog oktobra 2000. ponovo je izrečen isti broj. Skoro je nemoguće da ta dva skupa nemaju kakav-takav presjek. "Uhapsite Vlasija!" i "Spasi Srbiju i ubi' se..." klicali su i isti ljudi.

Ne vidim u tome ništa neobično.

Ono što je neobično i izaziva već pomenutu ogorčenost i osjećanje stida, jeste činjenica da oni koji su se profesionalno bavili opozicionarstvom Miloševiću, na dan njegovog poraza, a svoje pobjede, narodu koji je tu promjenu izvojevao,¹² nisu mogli da objelodane spremnu optužnicu protiv najvećeg, a za mnoge i jedinog neprijatelja.

12 Sve je vidljivije: za njih, nove vlastodržce, a narodu kako već bude.

U pravu su oni koji na prethodnu zamjerku tvrde kako je materijalne dokaze bilo moguće prikupiti tek po preuzimanju kontrole nad državnim sistemom.

Ali, 5. oktobar 2002. se bliži, a domaće sudstvo nema ma kakvu optužnicu protiv Slobodana Miloševića.

Optužnicu nema ni Tribunal. Na početku suđenja Miloševiću, "tužilaštvo" je nekoliko sati radilo ono što ja radim od početka teksta. Navrat-nanos prepričavanja događaja kao doživljaja i obrnuto, prije govore o neoptornosti Karle del Ponte na atmosferu nikad zatvorene balkanske krčme. U nekom mračnom uglu prečvarnice, čovjek čije lice nisu baš najbolje mogli da vide, ispričao im je priču koja je svakako počela sa "Bila jednom jedna zemlja..." Nakon takvog početka, uvodna slova i tužilaca i okrivljenog nisu mogla da napuste atraktivno korito petparačkog feljtona.

16.

Pošto ovaj sastav nastaje u "realnom vremenu", nemoguće je, čak i pod uslovom nenapuštanja mjesta pred ekranom PC-ja, ne nanjušiti svu ozbiljnost i neozbiljnost *događaja* koji se, voljom medija i onih koji medijima upravljaju, ulivaju u potencijalno mirne vode *doživljaja*.

Majušna nada da će promjena vlasti prouzrokovati definitivan oproštaj (kratak i ne pretjerano emotivan) sa poznatim nam strahovima, naivno vjerovanje u samohodno rasprostiranje jednog toliko priželjkivanog, humanijeg i pravednijeg *zavičaja* – sve se to ras-

pršilo nakon samo nekoliko mjeseci izborenog novog života.

Istina, mnogi su pod novim životom podrazumijevali "dobra stara vremena", pri čemu je takvo očekivanje do bola bilo u suprotnosti sa tvrdnjama istih pojedinaca, kako je diktatura trajala više od pola vijeka.

Slike življenog blagog stanja, mi ješale su se sa čutim i pročitanim pričama i svjedočanstvima o drugoj strani Titove Jugoslavije.

Tako je, čak i danas, često izgovorena ocjena da je život u zavičaju bio lišen stresa, sve do kraja mandata Ante Markovića, tek prvi dio iskaza koji se završava psovanjem komunizma.

Slični kalamburi i galimatijasi drmali su građane obezumljene zemlje¹³ i u proljeće 1999.

Prošlo je tri godine od početka bombardovanja Jugoslavije, a mi jedni drugima ne znamo u cjelosti da ga prepričamo.

Za vrijeme bombardovanja, jedan prijatelj, radikalni antimiloševićevac, nije mogao da sakrije nadu da će se rat završiti Miloševićevim porazom. Često je spekulisao sa mogućnošću da komandosi Alijanse fizički likvidiraju predsjednika Jugoslavije. Ovakve njegove misli nije preusmjerila ni noć kada je "tomahavk" zviznuo u blizini njegovog radnog mjesta, u jednoj od fabrika pančevačke industrijske zone.

Takvo ponašanje nije za mene bilo ništa novo.

13 Koja uprkos istinitosti prefiksa "Bila jednom...", namjerava da "srećno i u miru živi još dugo, dugo."

Za vrijeme rata u Sarajevu, većina Sarajlija srpske nacionalnosti, morala je dobro da se potruži u potiskivanju navijačkih emocija spram onih koji su sa Trebevića i ostalih okolosarajevskih brda, često nasumce, granatirali grad.

Slično su se ponijeli i haški istražitelji, kada su u izvještaju Savjetu bezbjednosti UN-a zaključili kako NATO, bombardujući Jugoslaviju, nije počinio ni ratni zločin, ni zločin protiv čovječnosti, ni genocid.

Za sve to, optužen je moj, a neće-te mi zamjeriti da sada i više nikad napišem, i ratni drug svih nas.

17.

15 Prije nego što se definitivno i do kraja posvetim samom činu suđenja, još nekoliko rečenica o toj onespokojavajućoj intimnosti, tom oniričkom uvjerenju kako neumitno, bez rezerve, jedni drugima dahćemo u vrat i njušimo se.

Predratne, ratne i poratne dane, između ostalog, karakterišu takva nemoguća, gotovo, prijateljstva.

Slušao sam priče da su protivnički vojnici bivali opčinjeni Mladićevom pojavom. Zar nije Vuk Drašković, nakon jednog razgovora sa Miloševićem izjavio kako je fasciniran predsjednikovom ličnošću?!

U takvoj atmosferi, očekujući da se ponovo “vidimo” sa starim znancem, otpočelo je praćenje suđenja Slobodanu Miloševiću, s ove strane ekrana.

18.

Da li je na ovom mjestu sastava potrebno likovati zbog “otkrivanja” dvije strane ogledala?

Nismo valjda mislili da su suđenje i “suđenje” jedno te isto?

Da li je sramota priznati kako preko TV ekrana, tokom odloženog prenosa, s vremena na vrijeme primjetimo lelujavi brend “Don caffe”?

Da li treba prećutati kako je sve “likove” iz sudnice, teško zamisliti u drugom zavičaju?

19.

Kao i pri pokušaju traganja za odgovorom sa početka ovog sastava, ne vjerujem da je moguće precizno odgovoriti na sva upravo postavljena pitanja.

Počeo bih od posljednjeg.

Sa akterima “suđenja”, televizija nas je upoznavala u kratkim, marketinški savršeno odmjerenim najavama. Kratka prethodna pojavljivanja Miloševića u “sudnici”, njegov odnos prema prisutnima, odnos “sudije” Meja prema okrivljenom, te još jedna Miloševićeva fraza za pamćenje,¹⁴ obećavali su spektakl koji svakako ne treba propustiti. Golicanje je dostiglo vrhunac kada je nekoliko dana pred početak “suđenja”, razmatran zahtjev “tužilaštva” da se tri “optužnice” protiv Miloševića objedine u jedinstven “proces”. U svojevrsnoj pilot-epizodi, Miloševiću je dato pravo da “govori”. Klimaks te epizode odigrao se u trenutku kada je

14 Od “Niko ne sme da vas bije”, preko “Malo morgen” i “Volim i ja vas”, do “It’s your problem”, Milošević se, eto, pokazao kao vrstan animator. Ove i neke druge, manje poznate fraze mnogo su više mobilisale njegove pristalice i protivnike nego ijedan njegov programski govor.

na pitanje “predsjednika vijeća” šta predlaže, Milošević odgovorio: “Predlažem da me pustite na slobodu.”

Taj refren publika će čuti još ko zna koliko puta.

Nakon tako odrađene postprodukcije, došlo je, najzad, i “suđenje”. Razni analitičari i ostali upitani, upozoravali su gledaoce kako se ne radi o suđenju kakva gledamo u filmovima i serijama. Iz do sada prikazanog, razlika između “suđenja” i “Ali Mekbil”, “Reda i zakona”, “Zakona u L.A.” jeste u tome što “Dvanaest gnjernih ljudi” sjedi pred TV ekranom.

Ta činjenica nikako nas, međutim, ne isključuje iz kastinga.

Bez “publike” “suđenje” ne bi imalo ikakvog smisla. Da nema “publike”, ne bi bilo moguće pojavljivanje zaštićenih svjedoka. Nije ni lektorska, ni stamparska greška pominjanje zaštićenih svjedoka bez navodnika. Oni su artifičijelni sami po sebi. Ne znamo njihov identitet, ne vidimo kako izgledaju, njihov glas je kompjuterski modifikovan.

Na davno navedeni, početni problem kojim sam se namjeravao baviti u ovom sastavu, dolazi i problem odnosa naspram zaštićenih svjedoka.

Pitanje, svakako, nije u karakteru mog odnosa prema njima, već u njihovom odnosu spram optuženog.

Zaštićeni svjedoci se, na “suđenju”, pojavljuju poput prikaza iz gotskih romana. Malo, malo, pa iole lektirisani gledalac-porotnik pomisli kako je, možebiti, Hamletov

otac baš nekako tako izašao pred nesrećnog kraljevića.

Pristajanjem na skrivanje identiteta, uzimanjem šifrovanog imena-brojke, zaštićeni svjedoci daju za pravo svim okupljenim u “sudnici”.

U konkretnom “slučaju” “Milošević”,¹⁵ zaštićeni svjedoci, samim činom pojavljivanja daju za pravo “tužilaštvu”. Genocid i deportacije se odnose na konkretne ličnosti, ali je vrhunac zločina upravo u činjenici da prilikom izvršenja, osobe postaju brojke, stravični poduhvat ima izraz u statistici, kojom se vrednuju rezultati postignutog. Iz istog razloga ovi svjedoci mnogo znače i “optuženom”, koji je u konkretnom slučaju i “odbrana”. Pristajanjem na obezličene svjedoke-žrtve, Tribunal nepobitno dokazuje kako je njegova funkcija suđenje kolektivitetu a ne pojedincu.

Analiza lika zaštićenog svjedoka, od samog početka, primjetili ste, ima samo jednu, ali odlučujuću manu: u kakvoj su vezi zaštićeni svjedoci sa publikom, kada u vremenu njihovog svjedočenja, “suđenja” na TV ekranu – nema?

Takav intermeco je upravo suština “suđenja”.

S vremena na vrijeme, zavjesa tišine i mraka, prekrije “sudnicu”. Svi akteri su, tada, nevidljivi. U tim porotničkim pauzama dešavaju se, eto, najbitnije stvari, na način sličan mnogo puta ponavljanim ritualima kada su, tokom *rata*, *događaji* pretvarani u *doživljaje*. Navodeći primjere, prikazali smo ljude koji su vjerovali da o sudbini *zavičaja* postoji neki, ma

16

¹⁵ “Ne... ne. Navodnici su irelevantni!” – rekao bi sudija Mej.

kakav, dogovor. Udaljavanje javnosti tokom “unakrsnog ispitivanja” zaštićenih svjedoka jeste, zapravo, davanje mogućnosti toj javnosti da se u proglašenoj pauzi opipa i ogleda, da naivno povjeruje u svoje postojanje i smisao tog postojanja, bar kad je “suđenje” u pitanju.

Materijal za formiranje upravo ovakvog stava djelimično dugujem i gledanju drugih prenosa haških “suđenja”. U procesu u vezi sa bombardovanjem Sarajeva, o kom sam, ranije, ponešto natuknuo, u nizu svjedoka, uglavnom žena, koje su svjedočile o djelovanju snajpera, pojavio se i jedan djelimično zaštićen svjedok. Kamere u “sudnici” ostale su uključene i mogli smo vidjeti kako akteri “suđenja” komuniciraju sa zaštićenim svjedokom. Možda je ovdje važno primjetiti kako se priča ovog djelimično zaštićenog svjedoka, po sadržini i stilu gotovo i nije razlikovala od priča ostalih svjedoka.

“Svjedoci”, dakle, pričaju priču. Forma tih priča je arhaično-postmoderna. I “tužilaštvo” i “odbrana”, postavljaju rojeve pitanja, od kojih se “svjedoci”, ponekad i bukvalno, brane mahanjem rukama. Kroz vavilonsko krčanje slušalica, iz nepreglednih prostora sićušnih vremenskih razlika što su u srazmjeri sa kilometražom kablova kojim je “sudnica” umrežena, “svjedoci” se, htjeli – ne htjeli, neki brže, a neki sporije, odriču svoje priče, a njihovo “svjedočenje” na kraju biva svedeno na kratak i lako pamtljiv refren.

Međutim, čak i priče koje su “svjedoci” spremni da u “sudnici” ispričaju imaju ozbiljan nedostatak. To se prije svega odnosi na priče “svjedoka” – kosovskih Albanaca. Ni u jednoj njihovoj do sad ispričanoj pri-

či nema dva od nekoliko glavnih likova. Odsutni su, po pravilu, OVK i dejstvo bombardera NATO-a.

U skoro svakoj od do sada ispričanih priča “svjedok” odgovori i na pitanje da li je određeni datum i čas trenutak kada su posljednji put vidjeli nekog od svojih najbližih a sada mrtvih. To su trenuci kada “suđenje” definitivno zamiriše na *zavičaj*. Međutim, *dogadjaji* i *doživljaji* koje smo za vrijeme i poslije *rata* jedni drugima prepričavali, gotovo svakodnevno, sami pred sobom, svjedočeći o zločinu kojem smo prisustvovali, naučili su nas, možda pogrešno, da se sve mora reći, jer u suprotnom, u slučaju da prećutiš i najsitniji detalj kojim makar jedva primjetno prlja tvoj obraz, postaješ saučesnik.

Prećutkivanjem ma i najsitnijeg djelića prepaćene stvarnosti “svjedoci” saučestvuju u njenom obezvjeđivanju, ličnu tragediju gurajući pod ogavnu strehu navodnika.

Dva “svjedoka”, međutim, ponašala su se suprotno. Njihove priče su bile pretovarene stvarnošću. Stvarnost Mahmuta Bakalija se pokazala udobno ušuškanom među odavno otvorenim navodnicima, dok je “svjedočenje” *guest stara*, ser Pedija Ešdauna, između ostalog, sadržeći u sebi nesumnjivu potvrdu postojanja OVK I NATO-bombardera, na taj prokleti harmsovski način stavilo tačku na nandanja da je *rat* u *zavičaju* bio samo *san*.

Na pitanje “prijatelja suda” u vezi sa datim izjavama povodom dolaska verifikacione komisije na Kosovo i Metohiju, ser Ešdaun je, otprilike, rekao sljedeće: “Da, tada sam izjavio da Verifikaciona komisija mora da bude naoružana. Inače, njihovo djelovanje bi ojačalo OVK, koja bi se toliko naoružala da bi mo-

rala da djeluje, što bi izazvalo reakciju srpskih snaga bezbjednosti, što bi onda za nas značilo definitivno narušavanje mira.”

Nikakav prijatelj, a kamoli “prijatelj”, “svjedocima”, zaštićenim svjedocima, žrtvama i okrivljenima, nakon ovakvog iskaza, ne bi, ni pod kojim uslovima, bio od pomoći.

“Prijatelji suda”, međutim, pomažu prije svega “suđenju”. U trenucima opšte utrnulosti nakon nastupa “tužbe” i “optuženog”, “amicusi” “suđenje” prenose u sferu animiranog. Postavljaju “svjedocima” neočekivano jasna i kratka pitanja, bave se komparativnim istraživanjima prvobitno ispričanih i na sudu prepričanih priča. Refren “svjedoka” ostaje, svakako, isti, ali “amicusi” su tu da bi prijateljivali sa publikom koja je s početka mislila da oni pomažu “optuženom”. Nakon što je ovaj nekoliko puta kritikovao i njihovo ponašanje, jasno je da njihovo ime doslovno odgovara njihovoj svrsi.

“Sudu” su, dakle, i te kako potrebni prijatelji. U takve sigurno ne možemo svrstati tim “tužilaštva”. “Sudsko vijeće” malo, malo, pa ukori “tužilaštvo” zbog kašnjenja u dostavljanju dokumenata, a čak je, na samom početku “izvođenja dokaza” odbacilo jednog njihovog svjedoka. Odnos “sudskog vijeća” prema “optuženom”, koji ujedno, po sopstvenom izboru, predstavlja i “odbranu”, prilično je intiman i varira od simpatije do želje za fizičkim obračunavanjem. “Sudsko vijeće” čine tri “suca”, kako to lijepo jedan od zvaničnih prevodilaca “suda” kaže. Dovoljno je maštu ostaviti bez nadzora samo na tren i već će doći do kolebanja između njihovog haripoterovskog i gospodarprstenovskog porijekla. “Sudija

Mej” je čas dobar poput bakice iz “Gangsterske petorke”, čas podsjeća na britanskog potomka “Sudije Roja Bina”. Crni i žuti “članovi sudskog vijeća” čine “suđenje” politički korektnim, a priznaćete da su svojim šaftovskim i bruslijevskim pristupom “slučaju” iz cuga osvojili sva naša srca.

I konačno, još jednom treba reći ponešto i o “optuženom”. Prvi put, otkako pratimo njegovu karijeru, dostupan je svakodnevno i oran za razgovor. U domaćoj “javnosti” sve je više onih koji se zalažu za potpuno ukidanje direktnih prenosa iz “Haga”. To automatski izaziva reakciju onih koji traže da prenos “suđenja” emituju svi televizijski kanali. Niko, u međuvremenu, ne razmišlja o instituciji odloženog prenosa “suđenja”.

Zbog čega je vremenska razlika između Haga i Beograda pola sata? Da li se, možda, neke scene ponavljaju ne bi li izgledale što uvjerljivije, ili gledamo, ipak, program, snimljen ko zna kad i ko zna gdje?

Na ovom mjestu, s uživanjem napuhani balon sprdnje trebalo bi da pukne. Parčići na koje, nakon pucanja, nailazimo, nepobitno potvrđuju da toliko prisustvo javnosti u suđenju Miloševiću, tu javnost istovremeno potpuno diskvalifikuje. Na prve reakcije publike, u kojima se, bez obzira na mišljenje o stepenu njegove krivice, Miloševiću priznaje ubiranje prvih poena, eksperti su reagovali gotovo nervozno, tvrdeći kako, s pravne tačke gledišta, ti poeni, u konačnom zbiru, neće biti uzimani u obzir.

Postoje, dakle, suđenje i “suđenje”. Do kraja oba procesa, mi ćemo prisustvovati samo ovom drugom. Očekuje se da će

pred uključenim i isključenim TV kamerama, “optužba”, “svjedoci”, “zaštićeni svjedoci”, “prijatelji suda”, “sudsko vijeće” i “optuženi” razmjenjivati emocije nekoliko godina.

Naposljetku, biće donesena i “presuda”.

Bilo bi nehumano i nehumanitarno dati do znanja svim zainteresovanima da je presuda davno izrečena.

Ono o čemu, povodom presude Miloševiću, valja razmišljati, jeste – da li će to značiti da smo svi, identifikovani kao Srbi, uprkos pokušaju da promjenom imena države zavaramo trag, krivi?

20.

19 Ja se ne osjećam krivim i, malo je puno ofucano, sumnjam u legitimitet Tribunala da donosi toliko sudbonosne i dalekosežne odluke. Ali, isto tako se osjeća i Slobodan Milošević. Da li to automatski znači da smo obojica krivi, te da sam ja, jasno ko dan, na Miloševićevoj strani?

Sve godine Miloševićevog prisustva na javnoj sceni obilježilo je ultimativno razvrstavanje na one koji su za njega i na one koji su protiv njega. Pravila su dozvoljavala i još uvijek dozvoljavaju prelazak iz grupe u grupu, ali gotovo sve ove godine nemoguće je govoriti o *zavičaju* a da se, na početku iskaza, prećutno ili vičući, ne odredi prema Slobi. Osvojio je sve kontekste delanja, pevanja i mišljenja, a onda i sam postao kontekst.

Ono što nikako da osvojimo jeste ljudsko pravo na odvojeno postojanje *dogadaja* i

doživljaja. Kada to pravo steknemo,¹⁶ čeka nas dugo ogledanje sa *zavičajem*. To ogledanje će da boli i bol će nam odrediti granicu izdržljivosti duše. Važno je ne uplašiti se od saznanja da *zavičaj*, sa nekih drugih tačaka, gledaju i naši neprijatelji. Bol je ogroman kada kažeš: neprijatelj. Ali, ako te riječi nema među nama, odakle tolika pustoš u *zavičaju* i odakle toliko grobova?!

Ubijali smo se između sebe i nismo sigurni da je tom ubijanju zauvijek kraj.

Činjenica da smo preživjeli i da, tokom rata, nikada nismo bili na borbenoj liniji, niti smo ikad bili u životnoj opasnosti, u ogledanju sa *zavičajem* ne znači mnogo: bio je, negdje, neko ko nas je zvao neprijateljem. Sada, međutim, ako je preživio i taj, odnekud, gleda u *zavičaj*.

21.

Sviđalo se to nama ili ne, *zavičaj* gleda i Milošević. Možda je to njegov posljednji pogled ali, ma koliko trajao, suđenje i presuda nam neće pomoći da saznamo šta on u tim trenucima vidi. To je, da se neukusno našalimo, njegov problem.

Fizički, on više ne dodiruje tlo *zavičaja*.

22.

Podražavajući posljednji u nizu načina govora sa kojima smo se, tokom dosadašnjeg toka suđenja Miloševiću, suočili,¹⁷ stižemo do mjesta na kome, u svakom primjermom sastavu, treba da stoji trezven i poučan zaključak.

¹⁶ Nažalost, steći ovde znači izboriti se.

¹⁷ Dakle, ne samo susreli.

No, svaki diplomom otituljen pedagog, sve što sam do sada ovde napisao ne bi ni pod kakvim okolnostima okarakterisao kao sastav, a kamoli bi se složio da karakterizaciji rada pridoda tako blistav epitet "primjeren".

Sve o čemu sam u prethodnim odjeljcima pisao jeste neprimjereno. Nijedan događaj, nijedan doživljaj, nijedan lik, čak niti zavičaj, ne dozvoljavaju samim postojanjem olaku kvalifikaciju. Nemoguće je i poređati sve to, po kakvom-takvom redu.

Ta, optimisti bi rekli, razbarušenost, dok ostali neodređenu vremensku epohu sadašnjosti zovu "gotovo unedogledni kaos", osnovni je problem koji moramo rješavati. Kada koristim zamjenicu prvog lica množine, ne mislim samo na domoroce koji su ostali i domoroce koji su izbjegli, već računam i na sve zainteresovane, bilo iz humanitarnih, bilo iz humanističkih poriva.

Na visoravni koju čine mnogobrojni vrhunci nesreća i nepravdi koje preživljavamo, suđenje Slobodanu Miloševiću u Hagu zauzima poveliku livadu.

Slično osnovnom tonu ovog teksta, dakle neozbiljno, odvija se život na toj livadi. Tumaranje njenih stanovnika nikako ne liči na dječiju družinu koja se, zbog gladi, žedi i dosade, zamorila od poštovanja pravila ma kakve igre. Razlika između svih aktera suđenja i u poređenjima tako često zloupotrebjavane djece jeste u istini da je livada po kojoj oni ga-

ze, zapravo, groblje. Oni žive nad masovnom grobnicom. Djeca bi na groblju možda i igrala, ali humke, stećci, mermerne ploče, drveni krstovi i nišani¹⁸ učinili bi da se među njih, neprimjetno, blago i bez ikakvog moranja, ušunja poštovanje.

U Hagu, povodom tih grobova, graja ne prestaje.

Ako svi žitelji te livade i ne pomišljaju da graja prestane, te da se začuje govor ispunjen poštovanjem za mrtve, mi moramo takvim govorom razgovarati. Često, u tom dugom razgovoru koji nas očekuje, tišina će biti jedini put do istine.

U međuvremenu, objesiće ga visoko. Neko će i takvog htjeti da ga pljune u lice, neko da ga poljubi, neko će ga žaliti, dok mnogi neće ni znati da kažu ko je taj što visi.

Ne znam da li ću to znati da kažem i ja.

Ono što znam i što nikada neću zaboraviti jeste priča o zavičaju.

23.

Imam prijatelja, ne stanuje (više) kod "Naretka". Nekoliko mjeseci nakon što je započeo rat u Sarajevu, otišao je u Minhen. Tamo je završio studije, oženio se djevojkom sa kojom je išao u jednu sarajevsku gimnaziju, dobio pa prebolio rak bubrega, dobio ćerku, zaposlio se i dobio još jednu ćerku.

Šta li će ona pisati o zavičaju?

¹⁸ Muslimanski nadgrobni spomenici.

Nešto između

Djevojčica će sigurno napisati nešto kratko. Način na koji će (zamišljam: isplaženog jezika) pisati rad na temu “Moj zavičaj”, svakoga ko gvirne izvana, kroz, trebalo bi, neumuzgano staklo, navešće na zaključak kako dijete rješava neki matematički problem. Ovakav sud eventualni posmatrač neće steći zbog toga što ona gricka gumicu na vrhu grafitne olovke, što rasprskava davljenički pogled svud naokolo, po, nekako naj slikovitije zvuči, pustoj učionici,¹⁹ tražeći spasioca-šaptača, cijedi po čelu i nad drhtavim usnicama graškice očajničkog znoja, pa piše, a onda nervozno i ljutito briše upravo napisano.

21

Ne.

Djevojčica će sigurno napisati nešto kratko. Način na koji će (zamišljam: isplaženog jezika) ispisati rad na temu “Moj zavičaj”, ličić na rješavanje, za nju, jednostavnog matematičkog problema, ili čak na puko ispisivanje kratke i mnogima poznate formule čiji se iksovi i ipsiloni ne moraju zamijeniti konkretnim vrijednostima da bi se došlo do tačnog rješenja.

Koliko će malo vremena njoj biti potrebno da opiše svoj zavičaj, toliko će mnogo, možda i previše stranica biti potrebno meni ne bih li zakoračio u poneku od ruševina koje sam na mapi uvodnog teksta-sastava, mapi zavičaja svih naših događaja-doži-

vljaja, tačkicama, bojažljivo i nesigurnom rukom, označio.

Moje prethodno, sadašnje i potonje škrabanje ne treba nikako shvatiti kao privođenje kraju. To što će djevojčica (zamišljam: u sebi pjevušeci aktuelni hit) napisati nešto kratko, ne znači da prije, za vrijeme i nakon njenog djetinjstva neće biti ožalošćenih i radoznalih, ostrašćenih i promućurnih kojima će tekstovi što počinju ili se završavaju sa “Bila jednom jedna zemlja...” izazivati uvek iznova mučninu u stomaku i jauke na usnama s kojih će, pak, militi na stotine rečenica posvećenih prošlosti.

Uz sve poštovanje prema svima koji će ko zna još koliko dugo gledati u zavičaj i prčkati (pažljivo ili aljkavo – svejedno) po, kako u nekim objelodanjenim sudskim spisima stoji, “sprženoj zemlji”, sve što ovdje treba da napišem, sem zbog mene i, eventualno, vas, biće napisano radi tih nekoliko trenutaka u kojima djevojčica (zamišljam: landarajući nogicama) ne pokazujući ikakav napor, ispisuje šta je njen zavičaj.

Ako se ispostavi da će i nad njenim sastavom pisati i biti dva puta podvučeno “promašena tema”, ili ako je, upravo zbog dužine rada optuže za laganje, tek tada će ono što sam napisao i što treba da napišem imati svrhu: neophodno je da ni pod kakvim uslovima djevojčica ne bude kriva!

19 Jer gdje se piše po zadatku, nego u školi!

Ko će njen rad nadgledati (slučajni gvarač kroz čisto staklo prozora otišao je svojim poslom), ko ga pregledati i ocijeniti – u crtama tog lica jeste naša sudbina. Ako to lice ne bude lice djevojčice, onda zavičaja, ma gdje bio, više nema, a doživljaji, makar i oni najgadniji, ni oni više ne postoje.

Koliko gnjevnih ljudi?

“Ja više ovo ne mogu da izdržim!” – često je, gotovo vičući, govorila moja majka. Izjava je uvijek bila praćena paljenjem cigarete i odmahivanjem rukama. Tokom prvih mjeseci rata u Sarajevu, ovaj njen ritual završavao se na stubištu, gotovo uvijek pred nekim od komšija. Ti udari neizdržljivosti nastavili su se i ovdje i volio bih da znam da li će uskoro ti njeni momenti biti samo nešto čega ćemo se sjećati sa propratnim zafrkantskim opaskama, ili će, s druge strane suštine takvih bezizlaza, nemoć da se od trenutaka neumitne a poražavajuće stvarnosti skloni ikada prestati. Ta neizdržljiva stvarnost traje već prilično, pa su prva njena priznanja, praćena pretjeranim konzumiranjem cigareta i refleksnim dizanjem obe ruke već danas postala dovoljno odmaknuta prošlost da bi se moglo govoriti o sjećanju na njih.

Taj osjećaj nemoći usljed sagledavanja nepodnošljivog lica stvarnosti naselio se u moju majku iz televizora. Nikakav značajniji prodor u zaključivanju nisam postigao kada kažem da je u većini naših priča, pretapanje događaja u doživljaje činjeno emitovanjem slika iz pomahnitalog zavičaja. Nikakvog značaja nema ni moje priznanje da je u dugotrajnom i strpljivom miješanju ajvar-ludnice u mojoj šerpastoj

glavi glavni pomagač bila kuhača televizijskog ekrana.

Ipak, prilikom prvih bučkastih bacanja ključa iz mog (ne volim tu, za istoimeno jelo ponižavajuću frazu, ali hajde da je napišem i riješim je se zauvijek) bosanskog lonca, šire okruženje bilo je, šporetski rečeno, neključeno.

Nekome će zazvučati apsurdno, ali odgovor na pitanje odakle to i kako, leži u činjenici da sam u jesen 1988. godine bio mladi vojnik.

Čini mi se, godinu dana ranije, izvjesni Keljmendi je u jednoj kasarni JNA ubio četiri vojnika. Vojnici, koje sam zatekao u novosadskoj kasarni, pričali su da su tokom noći, uoči godišnjice masakra, Albanci u spavaoni udarali rukama u limena vrata kasete pored svojih kreveta.

Koliko se sjećam, izuzev jednog Albanca iz moje čete, pored slabovidnih, među koje sam spadao i ja, nijedan od njegovih sunarodnika nije nikada poslat na stražu. Slabo su govorili srpskohrvatski i nisu se družili sa pripadnicima ostalih naroda i narodnosti SFRJ koji su svake večeri, pred povečanje, preticali još jedan vojnički dan.

Te jeseni je okolne trotoare i samu fasadu zgrade Banovine u Novom Sadu, zatrpao jogurt. “Jogurt revolucija”, (ako to uopšte može da se zamisli) ponosito su izgovarali voditelji “Dnevnika” Radio-televizije Beograd, emisije koju smo svake večeri, prema Pravilu službe, bili obavezni da gledamo. Nakon nekoliko oktobarskih večeri, pravilo je vremenski modifikovano, jer u trenucima kada je u “centralnoj informativnoj emisiji” bilo ri-

jeći o sportu i o “vremenu koje nas očekuje sutra”, samo je nesretni požarni bazao pustim kasarnskim hodnikom oko kog se, iza vrata svih spavaona, hrče i škripuće zubima. Obaveza gledanja “Dnevnika” odnosila se na prvih dvadesetak minuta njegovog sve dužeg trajanja.

Kakav sam odnos imao spram udarnih vijesti koje bi u tih dvadesetak minuta bile saopštene, mogu da iskažem samo preko reakcija drugih vojnika, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

Bez odugovlačenja mogu da pređem u novembar i vojnu bolnicu u Petrovaradinu. Čir na nozi je splašnjavao i skoro da me nije boljelo dok sam šepuckao ka trpezariji koja se nalazila na spratu matore austrougarske zgradurine u kojoj nisam mogao da ne zamislim, više od jednom, utamničenog Josipa Broza. Te večeri su na stadionu JNA igrali Jugoslavija i Francuska, ali je glavni događaj dana bio veliki miting na Ušću. Šepuckajući duž dugačkih hodnika, iz bolničkih soba pored kojih sam napredovao, dopirali su isječci iz govora. Milošević je počeo da govori kad sam stao na početak linije čiji se kraj napuštao tacne natovarene često ukusnom hranom. Sjeo sam za sto sa Dinkom Čuljkom, drugom iz voda koji je, da bi izbjegao sedmodnevno logorovanje na Fruškoj gori, hirurgu ponudio svoj, navodno, nepravilno razvijen nokat na palcu ne znam baš koje noge.

“Ima milion duša”, rekao sam mu. Čuljak je, međutim, žvakao.

U februaru 1989, kuršumlijski garnizon, gdje sam nakon završene obuke prekomandovan, podignut je na ratnu uzbunu.

To ratovanje bez napuštanja kasarne, tokom kog sam više rezervista dopremao

u SMB stvarnost iz koma izazvanih pretjeranim uzimanjem alkohola, trajalo je petnaestak dana. Prvog dana smo, istina, u najvećoj žurbi napustili kasarnu i krenuli, na opšte razočaranje, prema Nišu, a dalje od Podujeva. Proveli smo jednu noć u seoskoj školi i ujutru se vratili u kasarnu, zatekavši u njenom krugu, po hangarima, iza paviljona, na hiljade neizbriježnih i pripitih rezervista koji su me kasnije, tokom proljeća i ljeta, kada bih se spustio do palanke, pozdravljali sa “Doktore”.

Veće po povratku u kasarnu, sjedio sam u čekaonici garnizonske ambulante, u punoj ratnoj opremi, oslonjen na poluautomatsku pušku. Iz tranzistora je masa ljudi okupljenih pred Saveznom Skupštinom vikala da uhapsu Vlasija.

Ne znam koliko mjeseci, možda godina kasnije, osjećao sam da, poput majke, treba da kažem “Ja ovo više ne mogu da izdržim!”, dignem nemoćno ruke, a prethodno pripalim cigaretu: na vijestima su javili da je Milošević abolirao Vlasija.

U međuvremenu, tata je mami, sa Gazimestana, donio broš – stilizovani kosovski božur i komplet vitkih čaša čije je kukove krasio znak jubileja šeststogodišnjice Boja na Kosovu. Nakon što smo, prema dnevnoj zapovesti za 28.6.1989, odgledali direktan prenos centralne proslave tog jubileja, odspavao sam partiju, pa sačekao tatu na kasarnskoj kapiji. Nakon završetka proslave, zamolio je neke Nišlije da ga povezu do Kuršumlije.

Tih dana sam se družio sa Ivanom Perićem, brucošem zadarskog sveučilišta, Makaraninom. Pričali smo o Verlenu, a jedne večeri, dok je kasarna još bila pod opsadom sve

neizbrijanijih rezervista, stajali smo u klozetu pustog paviljona (jer, prema naredenju, sva vojska je spavala po hangarima, ili pod vedrim nebom) i brstili, urlajući, repertoar "Azre".

Nakon ovoliko godina, Čuljkovog odbijanja da učestvuje u razgovoru o mitingu na Ušću sasvim se jasno sjećam, dok na pitanje da li sam sa Ivanom ikada govorio o politici, ne mogu da odgovorim. Kao i u mnogim kmečevićim pričama koje će, nakon ratova koje smo doživjeli, zapahnuti "sprženu zemlju", Ivan, Hrvat iz Makarske, i ja, Srbin iz Sarajeva, u pustoj kasarskoj trpezariji jedemo slane srdcele i pijuckamo prošek, ili pričamo o sisama njegove djevojke koja je, kao izvanredan student matematike, nastupala kao prateći vokal Dine Dvornika.

Između tih ugodnih ljetnjih dana, proćaskanih u previjalištu garnizonske ambulante, na brdu iznad Kuršumlije, i posljednjeg martovskog vikenda 1992, izjave o nemogućnosti daljeg izdržavanja "ovoga" sve češće su zauzimala zadimljeni vazduh dnevne sobe, između stola oko koga smo sjedili, televizora i radioaparata. Kada bih znao kada su, kao krompiri o drveni patos, zabubnjali prvi događaji koje smo, brinući za zavičaj, udahnuti kao doživljaje, onda bih i ja, poput one djevojčice (podsjetimo se, tek rođene ćerke mog prijatelja koji živi u Minhenu), ako bih uopšte osjećao potrebu da pišem, ispisao jednu kratku rečenicu. O toj rečenici ne bi trebalo govoriti kao nečemu, eventualno, lijepom. Ta rečenica bila bi istina i potreba za onim što, poput mene sada, mnogi preživjeli, godinama, čine – iščiljela bi, makar do narednog mira. Ovako, jer ne znam kako rečenica istine glasi, sa ostalim preživjelima, oko

te tanke udaljene rječice koja je, kažu, kad se u dolinu, odavde, iz Pričanja spustiš, velika i hladna, prepričavam zavičaj ne bi li neko ko hoće ili mora da me sasluša pomogao u traženju sekunde u kojoj smo događaj doživjeli, minuta u kom je doživljaj propadao kroz strah, sata u kome je zavičaj promijenio oblik.

Dakle, sve je u tom satu. Sve godine koje su, potom, došle, samo su beskrajno ponavljanje jednog jedinog sata, godine u kojima smo toliko puta rekli da je izdržati nemoguće.

Skloniji cjepidlačenju čitalac, ili pak pažljivi osmatrač što vrebava iz gustiša objektivnosti, sigurno već juriša na množinu upotrebljenu pri "traženju sekunde u kojoj smo...". Množina, nego šta! Zar ne tražimo, od početka, sekundu, minut i sat kada je za sve ovo počelo?!

Taj trenutak je, valjda je to jasno, bez obzira na okean kontradikcije, sve ovo vrijeme. Možda je bolje onda tragati za sekundom kada će ta neizdržljivost prestati?

Kakav-takav odgovor je u, bar za sada, prepričavanju onoga što traje.

Rat je u meni počeo jednog poslijepodneva, kada je na vijestima RTSA prikazano kako u Splitu, jedan brka, popevši se na vojni transporter, davi vojnika. Bilo ih je nekoliko na tom transporteru, sve je preplavila dernjava, a brka je ruku obavio oko vojnikovog vrata i davio ga.

Dok sam to gledao, nisam htio da budem ja, nisam htio da postojim. Nisam to mogao da izdržim. Deset godina nakon toga, pišem o tome.

Brka je nakon nekoliko dana uhapšen i sproveden u vojni zatvor u Saraje-

vu,²⁰ gdje je, zajedno sa nama, dočekaio početak ondašnjeg rata. Gdje je on sada i kako se sjeća popodneva kada je davio mladog vojnika, gdje je taj vojnik, inače Makedonac, kako se on sjeća popodneva kada je davljen, da li je za obojicu tog poslijepodneva počeo rat, koliko je nas u kojima je rat baš tada počeo i koliko nas je tog poslijepodneva demonstriralo nemoć izazvanu stradanjem mladog vojnika, a koliko je doživjelo slom što vojnik-agresor nije dokrajčen?

Prepričavanje rata se može, dakle, svesti i na posljednji dio pitanja. Niko od nas nije događaje pretvarao u identične doživljaje i samim tim, individualni zavičaji su se mijenjali u skladu sa prirodom tih metamorfoza.

25 Ti neumitni preobražaji²¹ su naprasno dobijali patetično-mjuzikalsku patinu čim bismo se suočili sa događajem doživljenim u zavičaju druge, ma koliko bliske osobe. Tako je dolazilo do svađa, a mnogo češće do tišina, o kojima je, nakratko, bilo riječi u uvodu i o kojima mora biti više rečeno nešto kasnije.

Svađe sa roditeljima, možda pogrešno, ne računam u svađe o kojima govorim. Prvu takvu svađu sam doživio kada je rat u Sarajevu već počeo. DERNJAO sam se na zeta, muža moje rodice.²² Naši doživljaji rata potpuno su se razlikovali, izuzev u jednom: obojici je bilo neizdržljivo. Na kraju je – preživljavajući tegobno ostvarenje svoje ideje o slobodi Bosne, kojoj zaista nisam mogao da prigovorim ništa sem osjećanja da tako zamišljen zavičaj za mene predstavlja neslobodu, a na duži vremenski pe-

riod i (ma kako romantičarski zvučalo) ropstvo – umro, ali zapamtite i Šaćira Pirića kao žrtvu, čovjeka koji je poginuo u ratu.

Moja prva jeziva tišina damarala je u mračnom haustoru zgrade u Čapajevoj ulici, na Bjelavama. “Nemoj da mrziš muslimane”, šaputala mi je Sanja, moja djevojka, dok smo se opraštali, jer sam sutradan otišao u Lukavicu, sarajevsko predgrađe u kom su se nalazile dvije kasarne JNA. Bio je decembar 1991. Poziv su mi uručila dva čovjeka, na vratima našeg stana, u vrijeme “Novosti dana” Radio Beograda. Začudili su se kada sam potpisao poziv i rekli mi da ne moram odmah da se javim, nego da dođem sutra ujutru. Predveče su došli moj najbolji prijatelj i njegova djevojka. Bili su zajedno već dvije godine i na početku veze, moj prijatelj se nekako odbranio od kevtanja roditelja koji su mu zamjerali što se zabavlja sa muslimankom. Rekao sam im za poziv i prijatelj je opsovao, a onda je došla moja djevojka, čiji je otac musliman, i nakon tišine pitala zašto sam to uradio. “Zato što mu je isuviše lijepo s tobom”, rekao je moj najbolji prijatelj, a ja, već tada, nekoliko sati prije milovanja u haustoru na Bjelavama, počeo da ćutim.

Osjećao sam nepodnošljiv strah. U trenutku kada sam od dvojice ljudi u civilu primio poziv da se javim u kasarnu, “na redovnu vojnu vježbu”, kako je, mislim, pisalo na tom opakom papiriću, u lice mi se sručila sva jeza tadašnjosti. Ta ledena vodurina odjednom me je zapljusnula i nisam mogao da mislim.

20 Split je potpadao pod komandu Sarajevske vojne oblasti.

21 Mnogi su htjeli, ili bar govorili da žele, ali sudbinu Gregora Samse niko od nas nije doživio.

22 U ovom slučaju, sestre od tetke.

Bio sam mladić u kome sve trne i bridu, neko ko će tek po dolasku u Pančevo pročitati *Poziv na pogubljenje*. Nisam mogao da iskoračim odatle, a znao sam da je samo to dobro za sve.

Nešto od Rusa sam, ipak, našao u Lukavici. *Život i priključenija vojnika Ivana Čonkina* sam odavno već bio precerekao, tako da su prizori iz tog petnaestodnevnog rezervnog života (znake navoda rasporediti prema sopstvenim afinitetima) imali malečnu šansu da od sramnog doživljaja kako-tako izrastu u događaj, makar ga kasnije neko pričao i kao vic.

Od vojske u kojoj sam s mojim Perićem čakulao o Verlenu, pjevušio "Graciju", ostala je gomila unezverenih ljudi koji su nadu, poput regruta koji civilno odijelo prvoga dana "služenja", u spremljenoj vreći šalje kući, otpremili negdje gdje oni nikada neće stići.

Strah je, tokom dvije nedelje provedene u Lukavici, preko ljutnje, stigao do ogorčenja, odakle je do ravnodušnosti falilo još, možda, dan-dva.

Iz svega navedenog zvuči sasvim prihvatljivo kako sam januarskog popodneva prošao pored vojnih policajaca na prijavnici, sjeo u trolejbus i došao kući.

Odatle sam, na Bjelave, početkom aprila, posljedni put otpratio Sanju. Na strmom raskršću iznad kog se pela Čapajeva, naišli smo na naoružane mladiće sa zelenim beretkama na glavama. Nisu me dirali ni kada sam se desetak minuta kasnije vraćao. Pri tom povratku, prolazio sam pored privatnih radnji iz kojih su vlasnici trpali, u tišini, robu u žmičajuće automobile.

Tog poslijepodneva, tata me je pozvao za sto u dnevnoj sobi i rekao kako mu je

kolega s posla, član SDS-a, rekao da bi najbolje bilo da se sklonimo iz grada, jer "se sprema frka". Nismo otišli, kao što nismo htjeli od tog istog čovjeka nuđeno oružje. Zamišljao sam kako tata stoji pored prozora, s puškom u ruci, spreman da nanišani. Ali, na koga? I ako će ti neki, jer sigurno će ih biti više, doći, kako da nas ta puška od njih spase.

Otac mog najboljeg prijatelja je odlučio da se prijavi za pušku. Nije je dobio, ali oni zbog kojih se spremao da nedobijenu pušku upotrijebi, došli su do spiska na kome je bilo i njegovo ime. Odveli su ga i tukli, mnogo.

Ali, to je bilo nakon što je rat u Sarajevu počeo.

Prema mnogim zvaničnim i nezvaničnim verzijama, to se desilo 6. aprila 1992. I tog dana smo događaje doživljavali preko televizijskog ekrana i preko vijesti sa radija. Međutim, sada su te slike i vijesti dolazile iz zavičaja koji prepoznajemo kao nešto zaista svoje.

Možda godinu dana ranije, jedne sunčane subote, glavnom gradskom ulicom prolazila je dugačka kolona antiratnih aktivista iz cijele Evrope. Kao što sam u onom sumraku stajao u špaliru kroz koji su prošustale limuzine lokalnih predsjednika, tako sam stajao na trotoaru i gledao nasmijane demonstrante.

"Mir – da, rat – ne!", ponavljao je mladić na štulama.

Gledao nas je s te visine, nabadao Titovu ulicu i ponavljao, ponavljao. "Mir – da, rat – ne..."

Tog subotnjeg prijepodneva nisam se osjećao neizdržljivo. Osjećao sam se kao kreten, veći "njot", kako se to u Sarajevu govorilo.

Ako je sa štula sišao, a čak i ako nije, da li misli taj momak da nismo mogli ili nismo htjeli da ga poslušamo.

Polovno nebo nad dolinom valova

Jedan veliki talas koji se podigne na milju udaljenosti može potpuno da zakloni sav vidik.

Džek London, *Krstarenje Snarka*

27 Sasvim bi neumjesno bilo čitaoca iznerviranog silnim pozivanjem na naslove nekih filmova i tolikim citiranjem Džeka Londona primorati na prevremeno iskrcavanje. Ne vjerujem da bi i najokorjeliji Stivensov gusar, ili najjezgrozniji Dikensov domoupravitelj smatrao za prihvatljivo takvo ophođenje naspram ma koga. Ako je, dakle, dosljednost i u najjužnijim i onim najsjevernijim morima "viđena" kao vr-
lina, zašto da je se, nakon više od pola pređe-
nog puta, odričem?! Razlog za takav potez mo-
gli bismo naći u korpusu zamjerki čovjeku po-
vodom čije sudbine i pokušavamo da nanovo,
skoro definitivno, spremni na sve konsekvence,
sagledamo svoju sopstvenu sudbinu. Miloševiću
je često zamjerana nedosljednost, ali isto toliko
često mu je zamjerano i na dosljednosti. Izme-
đu ovih determinanti njegove "politike" često
su se kolebali i njegove pristalice i njegovi pro-
tivnici. Tvrdoglavost i prevrtljivost su bile rije-
či koje su i jedni i drugi mnogo puta upotrebi-
li i nastavljaju to da rade i u vezi sa suđenjem
bivšem predsjedniku. No, da nas priča o do-

sljednosti ne bi odvela suviše daleko od povoda
za njeno pominjanje, budimo dosljedni i po-
svetimo se, na samom početku ovog poglavlja,
fenomenu citiranja.

Odmah treba reći da u našem za-
vičaju citiranje podrazumijeva i podražavanje.
Takvim postupkom ponovo se briše granica iz-
među događaja i doživljaja. Taj ukras našeg za-
vičajnog folkloru već uveliko krasí odežde haških
jurista. Sa gotovo izrecivim oduševljenjem, ta-
mo se, od prvog dana suđenja Miloševiću, citi-
ra. Da ne bi bilo kardinalne zablude, citira i
Milošević a citiraju i amicus. Milošević čak če-
sto citira samoga sebe, a cijeli njegov nastup je,
zapravo, jedan dugački citat, jedno dugačko,
nekima mило, nekima odurno, oponašanje. Na
suđenju koje će, sva je prilika, trajati nekoliko
godina, Milošević oponaša samoga sebe. Ako
nekim slučajem, sudsko vijeće odluči da ne po-
žuruje ni tužilaštvo ni odbranu, moglo bi se de-
siti da za, kako se često citira neimenovani mu-
drac, "deset godina vladavine" Miloševiću bude
suđeno narednih deset godina.²³ Sve za šta ga
optužnica tereti optuženi će moći da u, gotovo,
realnom vremenu, ponovo proživi. Iz ovakvog
ugla može se učiniti kako Milošević sjedeći u
sudnici još jednom²⁴ vlada. U tome mu svesrd-
no pomažu zaposleni u tužilaštvu. Već prvog
dana suđenja, u prvim paragrafima navoda op-
tužnice, prikazivanjem snimaka iz Kosova Po-
lja, sa Gazimestana i platoa ispred Savezne
Skupštine, tužilaštvo je citiralo optuženog. Sve
je to ličilo na podražavanje sasvim neformalne

23 To se neće desiti, jer upravo je sredinom aprila, na jednoj od sjednica Vijeća, posvećenoj proceduralnim pitanjima, tužilaštvu dat rok da u narednih godinu dana završi izvođenje dokaza po sve tri optužnice.

24 Da li i posljednji put?

optužnice koju je godinama sastavljalo sasvim legalno pravno lice – dio srpskog naroda.

Tom dijelu, većina Srba iz BiH i Hrvatske, nije nikada pripadala.

Tim ljudima je, na početku zavičajnog rata, sa mnogih strana zamjerana sklonost ka citiranju. Takvo citiranje se ubrzo pretvorilo u podražavanje, pa je samim tim i odnos sa onima koji takvo ponašanje svojim ponašanjem nisu odobravali, prerastao u svađu. Ubrzo, komunikacija između dvije grupe mogla je da se obavlja ili tučom ili ćutanjem.

Spuštajući se ka najintimnijem odnosu spram citiranja i podražavanja, zadržaću se na nacionalnom, a potom na sarajevskom nivou, ne poričući im, bar kada je ova gadost u pitanju, istu nadmorsku visinu.

Vodeći razgovor sa novostečenim pančevačkim prijateljima, u ljeto 1998, morao sam da oćutim da se ne bih potukao. U raspravi oko (kakvog li iznenađenja!) rata u zavičajima, kao veliki početni grijeh srpske strane navedeno je “vađenje kostiju”. Na moju početničku intervenciju da se radilo o kostima žrtava o kojima dugo, prepuštajući se klima-uređajima samoupravnog i nesvrstanog, a iznad svega bratstvo-jedinstvenog školskog programa, nismo mogli ništa da saznamo, već protivnička strana je prosiktala da to reučenje nije baš moralo da se odigrava na takav način, na takvom mjestu i u takvo vrijeme. Crkvene birokrate²⁵ su uvijek prisutne na sahranama vjernika; na mnogim sahranama, naročito u pokamenjenijim krajevima zavičaja, pjesnici su

česti i dragi gosti jer od doživljaja umiju načiniti događaj; gdje drugo sahraniti ekshumirane kosti krštenih žrtava nego na grobljima koja su u već pomenutim krajevima u blizini manastira, a vrijeme je uvijek nevrjeme kada se stoji blizu smrti.

Sve sam to mislio tokom razgovora sa novostečenim pančevačkim prijateljima. Ćutao sam, jer nisam mogao da zaboravim jednu sjedeljku u našem sarajevskom stanu, možda, osam godina ranije. Pored sarajevskih prijatelja, za trpezom su bili i kumovi iz Beograda. Na samom početku razgovora čiji je cilj da se tekući politički događaji progutaju, zajedno s ukusnom hranom, kao doživljaji, pri pominjanju Građanskog saveza Srbije, svi ondašnji,²⁶ skočili su k'o opareni. I – ćutalo se.

Isti događaj, ljudi unutar jednog naroda su, dakle, vidjeli kao citiranje različitih misli. Podražavanje već zadatih modela bilo je samo stvar rutine. O karakteru samih modela i o eventualnim tvorcima tih tako udobnih kalupa, možda je i suvišno, a možda prijeko potrebno govoriti. Na sredokraći dvije potpuno suprotne, citiranjima do podražavanja podložne potrebe, možda i jedni i drugi mogu prihvatiti shvatanje da jedni bez drugih preživjeti ne mogu.

Problem se usložnjava kada se u citiranje i podražavanje uključe i sugrađani drugih nacionalnosti i drugačijih vjerskih pripadnosti. Pojam *građanin* odmah isključujem iz opticaja. Bez obzira na busanje u građanske, bijelom košuljom zaštićene, grudi, svi pozitiv-

28

²⁵ Sveštena lica.

²⁶ Dakle: Sarajlije.

no ili negativno podražavajući citati služili su za doživljavanje zavičaja kao nacionalnog parka. Događaji u gradu i oko grada, uvijek su se pretvarali u događaje od nacionalnog značaja koje smo svi upravo tako doživljavali. Lako je predvidjeti kako bi se oko ovog brutalnog negiranja *Sarajlje* mogla povesti žustra svađa začinjena gomilom sočnih citata, čak zavodljivim podražavanjima i stravičnim ćutanjem; ali kako je u leđa svih koji su iz grada odlazili prema Beogradu (koji je bio iza, sjetićemo se svi, Trebevića) gledano kao u “četnička”, kako su oni, koji su se s Trebevića preko nišana oružja ili oruđa na grad osvrtni, “dole” vidjeli samo Turke i kako su, poginuvši u odbrani multietničke Bosne i Hercegovine od “agresorske ruke”, nesrećni mladići, na smrtovnicama u *Oslobođenju* oplakivani kao Šehiti?

29 Koji su se događaji iz zavičaja sve vrijeme citirali i zašto su se do doživljaja takvi citati podražavali?

Izvori za takvo tragikomično²⁷ i, poneko će primijetiti, neumitno ponašanje, nalaženi su posvuda.

Kao vic zvuči priča o tome kako je riješen problem nedostatka četničkih uniformi prilikom snimanja jednog partizanskog filma.²⁸ Malo ozbiljnije zvuči podatak kako su Američki kulturni centar tokom Zalivskog rata od eventualnih osvetničkih napada čuvali naoružani policajci, ili kako je izlog sarajevske knjižare BIGZ-a razbijen jer je tamo stajala izložena knjiga *Satanski stihovi* Salmana Rušdija. Tu se već miješaju glasovi “političara”. Koga je ci-

tirao Vuk Drašković kada je u Novom Pazaru barjaktarima nesrpskih zastava priprijetio amputiranjem gornjih ekstremiteta i čije su drhtaje ruku i stezanje srca oponašale ruke i srca sarajevskih muslimana i Hrvata kada je jedne večeri, u popularnoj estradno-političkoj emisiji, trebalo da citira i oponaša Vojislav Šešelj? Čije je riječi ponavljao Murat Šabanović kada je preko sarajevske televizije, svađajući se sa generalom Kukanjcem rekao da će kad digne višegradsku branu u vazduh (ili je rekao zrak?), to značiti Džihad do konačne pobjede, na šta mu je, koga li to oponašajući, predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović poručio da to, “zasad”, ne čini? Kome je ispisivao posvetu general Mladić kada je, komandujući napadom na Srebrenicu, preko radio-veze, poručivao jednom od podređenih da puca samo u živo meso, jer tako “ulaziš u istoriju, kapetane”?

U takvom mimetičkom galimatijasu, ništa nije bilo lakše i podnošljivije od tako mukotrpnog i opasnog podražavanja svoje nacionalne pripadnosti. Napolju je bio grad, a samo jedno je u tom gradu bilo nemoguće: biti čovjek.

Kada se napiše, pa nakon čitanja ne izbriše prethodna tvrdnja, pokušaj da se makar nešto u vezi sa ratom u zavičaju objasni vrlo je blizu pogibije. Baratanje riječju “čovjek”, vrlo je pipavo, jer ovaj se sve vrijeme štreca i otima, stičući polako ubjeđenje da ste, u zavisnosti od njegove nacionalnosti, iako zavičajni sapatnik – ili “četnik”, ili “Turčin”, ili

27 Mora da stoji tragikomično.

28 Lokalno stanovništvo se potrudilo da unifrome i oružje donese od kuća.

“ustaša”. Broj kombinacija sumnjičavosti, nepovjerenja, straha i mržnje nije neograničen, ali ih srazmjerno svojoj umiješanosti, multiplikuje prisustvo međunarodne zajednice, u konkretnim odnosima zastupljene citatima raznih uniformi čiji nosioci, htjeli-ne htjeli, nakon izvjesnog vremena provedenog u patroliranju između iksa i oksa, pa natrag, u svoj repertoar podražavanja, sa psovkom na usnama i rakijom u stomaku, “ponosno” uključuju potpuri međunacionalnih predrasuda i presuda.

Godinu dana nakon početka rata u Sarajevu, imao sam priliku da se kao prevodilac²⁹ UNPROFOR-a, u bijelom, uredno obilježenom GMC-u,³⁰ provozam Vratnikom, starim muslimanskim dijelom mog rodnog grada. Ono što sam do tada o Vratniku znao, bilo je da tu žive dedo i nana jedne moje školske drugarice, a ono što sam do tada vidio bila je stara bosanska kafana, naherena nad stijenom pod kojom je curkala Miljacka, mjesto na koje smo vodili ponekog od naših proputujućih rođaka na “tucanu kafu”.³¹ Finski oficir, pripadnik posmatračke misije OUN, objasnio mi je da idemo u rutinsku dnevnu patrolu. Kada smo se sa Baščaršije vinuli ka Vratniku, shvatio sam da Finac od mene, sem prevodilačkih, očekuje i vodičke usluge. Kada sam mu objasnio da uopšte ne poznajem taj dio grada, svoj skandinavski temperament je iskazao tako što je uzeo mapu grada i nekako nas proveo uz i niz čikme, mašući vojnicima sa zelenim beretkama na glavama, pored čijih smo kontrol-

nih punktova često prolazili. I danas bih mogao da pričam o olakšanju koje sam osjetio kada smo se spustili do centra grada. Pri povratku u Štab, zaposjednutu poslovnu zgradu u novom dijelu Sarajeva, finski oficir se raspitivao za Ulicu Vase Miskina. Pokazao sam mu rukom u pravcu gradske pješačke zone. “Strašno je to što se desilo”, rekao je, a ja sam na engleskom klimnuo glavom, trpeći još jednom stanje neizdržljivosti.

Kao i tada, ni danas ne mogu da se oslobodim uvjerenja da je masakr u Ulici Vase Miskina samo još jedan citat. Ali, čemu potreba za oslobađanjem, htijenje da se otarasim pomisli koja se javila odmah po saznavanju prvih “informacija” o masakru? Ovakva namjera možda počiva u činjenici da su tog jutra na sarajevskim ulicama bili i moji roditelji. Po primitku prve “informacije”, uprkos tome što su i njih dvoje potencijalne žrtve, bez obzira na mogućnost da sam već u tom trenutku i ko zna koliko trenutaka ranije postao punoljetno, ali ipak ratno siročče, ja sam prvo mislio na počinioća tog nedjela. Ta prva misao bila je okrenuta ka strani koju je pred međunarodnom zajednicom predvodio Alija Izetbegović.

Ovakvo moje “razmišljanje”, izvornost, pa onda i navodnost (jer na koju god stranu da kreneš, Sarajevo je obgrlio čvrsti zid spekulacija) duguje svojoj neposrednoj predistoriji. “Informaciju” o masakru sam, naime, čuo od komšinice, sestre mog druga. Bilo je još struje i neko je pozvonio na vrata našeg stana.

30

29 *Interpreter*, kako se to, na engleskom, kaže i što, priznajmo, i te kako potpomaže tezu o podražavanju kao konkretnoj interpretaciji citata.

30 Zvuči tajanstveno i oklopno, ali je riječ o velikom džipu blindiranih stakala.

31 Zrna kafe se ne melju prije “pečenja”, već tucaju u avanu.

“Eno, četnici bacili granatu kod Tržnice, krv kantama skupljaju!”

Moj drug je Hrvat, ali to će mi na “pravi” način postati jasno tek nekoliko predu-gačkih sati kasnije.

Nakon prihvatanja pomisli o počiniocu, ponovo nije bilo vremena za razmatranje mogućnosti da su se u trenutku eksplozije mama i tata našli baš u dometu smrtonosnih gelera; valjalo je prvi put unaprijed preživjeti strah od onoga što će tek, vjerovatno, doći. Pri takvom razvoju događaja (Srbi, navodno, bacaju granatu na civile, među kojima je najviše muslimana, muslimani su van sebe, muslimani se svete na dostupnim Srbima, mi smo dostupni Srbi, dostupni Srbi su van sebe od straha), ne preostaje ništa sem čekanja osvetnika.

31 Nakon što su se roditelji vratili, na vratima našeg stana zaista se pojavilo pet “policajaca”.

U prvom tomu *Godina koje su pojeli skakavci*, dajući neke uvodne “tekstualne poslastice”, Pekić pripovijeda kako mu je Mirko Kovač cijelu jednu dubrovačku noć pričao o svom zatvoreničkom iskustvu. Kovač je, prema Pekiću, u zatvoru, ko zna zbog kakvog prekršaja, proveo jednu noć. Pekić je osam godina noćivao iza zatvorskih rešetaka, ali je, te noći, ćutao.

Slično je, vjerovatno i sa mojim ratnim iskustvom, bar kad je ugošćavanje onih koji su došli da ti uhapsu oca u pitanju.

Oni kojima su oca zaista i odveli i kojima se otac, možda, nikada više nije vratio, možda još uvijek ćute.

Momci u uniformama i sa puškama, ostali su u našem stanu do pred sumrak. Htjeli su da uhapsu tatu jer je njegovo ime pronađeno u adresaru komšije (Srbina), koji je nekoliko dana ranije napustio grad, htijući da se pridruži ženi i ćerkici koje je, odmah po izbijanju prvih čarki, odveo kod rodbine, u Beograd.³² Osnovna tatina krivica je bila što se, sem njegovog imena, u istom adresaru nalazilo i ime izvjesnog inženjera, koji je, kako su nam ova petorica kazali, “opasan četnik”.

Prve sate nakon masakra u Ulici Vase Miskina, moja porodica je provela pod opsadom “policajaca” koji su pod, za takve uslove ozbiljnom optužbom, htjeli da odvedu moga oca.

Kada se petorka, konačno, i bez tate,³³ povukla, otišao sam do druga čija me je sestra tog jutra “obavijestila” o masakru. Drug se pojavio na prozoru i ne sačekavši ijednu moju riječ, rekao kako su oni (on, njegova sestra i njihova majka) mislili da “su došli da vas odvedu”.

Ovakva njegova pretpostavka i činjenica da mi je, poput one kante pune ljudske krvi, istresa u od straha blijedo lice, bila je suvi žig na ulaznici za tribinu na kojoj se, pogađate, nalaze “naši”. Prema nepotvrđenim “informacijama”, te večeri je nekoliko hiljada

32 O porodicama koje su, ubrzo nakon njegovog odlaska, živjele, jedna za drugom, u tom stanu, mogao bi se napisati roman, snimiti igrani, ili dokumentarni film, ali bi sav taj materijal mogao dobro poslužiti i kao optužnica protiv svih onih koji su makar i parčence zatečene, ostavljene imovine, uključujući i porodične fotografije, prisvojili.

33 “Nigdje ga vi nećete voditi! Ili nas sve pobijte, ili nas ostavite, već jednom, na miru”, rekla im je moja majka.

Srba bez ulaznica smješteno na stadion “Koševo”.

Čini se da je pravi trenutak da ostavimo “pune tribine ludih navijača” i posvetimo se svemu ovdje ispričanom kao savršenim primjerom citiranja i podražavanja.

Da nisam, zajedno sa svojim roditeljima, skroz pomjerio pameću, te da smo, uz nesnosan bol u glavama, utrnulo, skoro obamrlo, razmišljali koliko-toliko razumno, možda potvrđuje i reagovanje tadašnjih zvaničnika međunarodne zajednice. U tom spasonosnom uvjerenju još važnija su gledišta i mnogih drugih koji su masakr “preživjeli”. Ono što cijelu ovu građevinu jednim uzdahom ruši do temelja jeste činjenica da su svi, izuzev tadašnjih međunarodnih zvaničnika, koji su masakr “preživjeli” onako kako smo to uradili mi – Srbi. Kada se uzme u obzir da do danas niko od tadašnjih ili sadašnjih međunarodnih zvaničnika nije otvoreno izjavio da eksplozija u Ulici Vase Miskina nije izazvana granatom ispaljenom sa pločaja Vojske Republike Srpske – utemeljenost našeg uvjerenja se vrlo lako može izgaziti po krvavoj “sprženoj zemlji”. Ali, taj zmijski jezičak suda međunarodne zajednice palaca i po napaćenim licima muslimana i Hrvata koji od trenutka kada im je “informacija” saopštena, žive u uvjerenju da su eksploziju i smrt mnogih civila izazvali “četnici”.

Počev od vlasnika tog hladnog i, znamo, smrtonosnog jezika zvaničnika međunarodne zajednice, pristup masakru u Ulici Vase Miskina je citat. Pošto se načinom na koji međunarodna zajednica gleda naš zavičaj i na

koji događaje predstavlja kao doživljaje, ovaj rad u svojoj ukupnosti bavi,³⁴ ovdje je nužnije razgledati dvije, autorizovani posmatrači bi rekli “lokalne” na smrt uplašene strane.

Povodom masakra u Ulici Vase Miskina i jedni i drugi ponašali smo se do najtananijih fragmenata u skladu sa dodijeljenim nam citatom. Od prvog trenutka, za koji se još ne zna kada se desio, naša sposobnost i naša volja za oponašanjem bili su “na gotovs” spram eventualne stvarnosti. U tome su nam mnogo pomogli mediji, jer niko ne može poreći činjenicu da su TV kamere počele da “bilježe” slike masakra nekoliko trenutaka nakon kobne eksplozije. Kako se desilo da je nekoliko kamera iste TV stanice bilo na mjestu na kome se, ili još bolje, na kome će se, eksplozija desiti, o tome, ponovo, nema smisla debatovati. Bitnije je da su snimci koji su “zabilježeni”, a ubrzo i emitovani, kao idealan sufler usmjerili sve nas. U prvim trenucima nakon emitovanja “informacije”, nismo svi ni morali biti zahvaćeni “castingom”. Možda zvuči isuviše mirnodopski, ali i eventualno najnezainteresovaniji pa, po nekima, samim tim i najhumaniji Sarajlija, htio-ne htio, bio je tek domina u nizu tih drvenih pločica, koje, uobičajeno je, penzionerske ruke poletno slažu, ali koje su tog dana padale, svaka na svoju stranu, jedna za drugom i tako ne u nedogled, već do linije horizonta, što u konkretnom slučaju znači i konačne linije fronta.

Ko do toga jutra nije bio “raspoređen”, dobio je svoju ulogu. Sudeći po godinama koje su došle, a koje smo sami, otimajući se sa neopredijeljenim skakavcima, proždra-

34 Jer, ne zaboravite, o svemu ovome dumam povodom suđenja Slobodanu Miloševiću.

li, podražavanje datih modela obavljali smo sa velikom posvećenošću. Možda su ponekom, sa obe tribine “Koševa”, na čijem se terenu bore, što da ne, “Sarajevo” i “Crvena zvezda”, ispočetka, poneki gest ili replika, bili teško izvodljivi. Tada se ćutalo, skrštenih ruku. Ipak, gledanje u narod na svojoj tribini, a možda još više, gledanje u one preko, mnogo je pomagalo u “oslobađanju”.

Što se mog “oslobađanja” tiče, stiglo je ubrzo nakon prijateljevih iskazanih iščekivanja.

Kao odgovor na još jedan citat, pokolj Srba u sarajevskom naselju Pofalići, general Ratko Mladić je, citirajući, naredio “Raspameti!”.

33 Tu najstrašnijiu ratnu noć proveli smo malo u podrumu, sa komšijama muslimanima, jednim Hrvatom i nekoliko djece, malo u mojoj sobi, odakle smo gledali granate kako uskaču u već dobro uzburkani plamen izmrcvarenog grada, malo u podrumskom stanu izbežumljene starice koja je izašla na stubište i vikala “Ko to lupa na moja vrata?!” ne mogavši da shvati da na vrata, malo jače nego što su to onoga dana uradili “policajci”, kuca general Mladić.

Još te noći, smijali smo se krivo usmjerenoj ljutnji bespomoćne bake, a sutradan, dok smo slušali generala Mladića, kako na snimku koji je emitovala TVSA, podređenima poručuje “Tuci po Đure Đakovića, tamo ima malo srpskog življa”, cerekanje zarad konačno savladane uloge biješe potpuno.

A prethodne noći, uloga je morala biti savladana sa još jedne strane. Ovoja pu-

ta, drilu su bile podvrgnute naše oči. Pred njima je gorio zavičaj, a doživljaj se smjesta pretapao u događaj. Bili smo u tek jednoj od mnogih soba zapaljenog grada, ali gorilo je tamo, u gradu, dok smo mi to gledali. Gorio je grad za koji smo, do tog dana, svima htjeli da kažemo kako je to naš grad, ali su onda došli “policajci” i skoro direktno, poput načina na koji je to meni rekao prijatelj, saopštili da to više nije tako. Sa takvim činjenicama u glavi, kako reći očima da, makar na tren, ne uživaju?

Da ne bi bilo zabune, ispisaću to još jednom: trenuci u kojima je strah bio nadvladan neravnodušnošću sasvim suprotnoj zgražavanju, makar malobrojni, postojali su. Gutali su ih plameni jezici čija je “priča” bila jednostavna i strašna. “Sada umiru ljudi”, govorio je plamen.

U takvom zavičaju, vjerujete, opet se može zaspiti i ujutru, probuditi.

Mnogo zaspivanja i buđenja kasnije, prisustvovaću “pucanju” jednog muslimana, inženjera elektrotehnike, koji je održavao računare u Štabu sarajevskog UNPROFOR-a. Ljutito je hodao po kacerariji koju je dijelio sa nama, prevodiocima, uglavnom srpske nacionalnosti. “Imam utisak da vi Srbi halalite³⁵ svaku granatu koju ćetnici roknu na grad!” Ćutali smo, jer bilo bi neukusno reći mu koliko je u pravu. To je, dakle, bio naš veliki problem, ali njegova muka je bila ta što su mu žena i djeca, od početka rata, bili na sigurnom, u Beogradu.

I kad smo već kod druge strane, dakle dijela terena koji drže “naši”, evo kako

35 Oprostite.

sam, koristeći privilegiju funkcije koju sam za UNPROFOR obavljao, stupio na već mitsko, dakle sve dalje, tle. Ono je, znao sam to i tada, takođe bilo citat, kao što su naša noćna mrmljanja o “slobodi”, kao i noćna mrmljanja muslimana o “slobodi” bila citati. Kako sam “stupio” na “slobodnu teritoriju”, a bilo je to na Ilidži, kroz koju sam, prije rata, kao đak osnovne i srednje škole toliko puta, prošao, idući na Vrelo Bosne, moje glumatanje se suočilo sa sljedećim zadatkom:

Izašao sam iz kanadskog vojnog transportera i priđe mi jedan momak u maskirnoj uniformi. Šćepao je moju landarajuću akreditaciju i upitao me je: “A jesi l’ ti Srbin?!” Na potvrđan odgovor, momak reče: “Pazi, mogao bi te ovdje neko zaklat’!”

Bezizlaz je bio bezizlazan.

Na koju god stranu da kreneš, naići će neko i oponašanje će ponovo morati da počne, ili da se nastavi, svejedno.

Ovih dana, neočekivano, jedna vratanca su se, konačno, ukazala.

U knjizi *Krunski svjedoci*, prvom poslijeratnom izboru mlade slovenačke proze devedesetih, koju je za beogradski “Rad” sastavio Mitja Čander, a na srpski prevela Ana Ristović, nakon Čanderovog predgovora, nalazi se priča Maje Novak “Krčma u Ulici Vase Miškina”.

Naslov mi ništa nije govorio, sve dok se nije ispostavilo, da spisateljica piše o jednom mladiću koji se uspijeva osloboditi svog očuha kada ovaj, odmah nakon emitovanja prizora masakra u Ulici Vase Miškina, pred nacvrćanim društvom u krčmi nastavi da brani Srbe.

U prvi mah, osjetio sam strah koji me je oblio nakon što me je prijateljeva sestra

“obavijestila” o masakru. Onda sam ipak pokušao da razlučim da li je riječ o prostoj, u jednom trenutku mi se učinilo i prostačkoj greški kompjuteriste, a onda i lektora, ili o neznanju autora, a potom i o neznanju prevodioca. Ne ulazeći u salon Nastasje Filipovne, shvatio sam da još uvijek ne mogu da reagujem, već da ću ko zna još koliko stajati u dolini valova, pod polovnim nebom. To nedelanje će se, vidimo, očitovati u registrovanju citata i “citata”.

Ovih dana, deblo za koje se držim je komad jarbola potonulog “Snarka”. Iz te slike, prepričavanje rata kao doživljaja sa opasnog krstarenja po južnim morima, na dohvat je ruke.

Pri takvom osvjetljenju, Milošević liči na tajanstvenog i zlog kapetana, ponekad omiljenog među svakojakom posadom, kome Admiralitet sudi za nemarnost i gubitak broda.

Pod sjenkom drveta za vješanje

Nevoljno bježeći od Džeka Londona i njegove skoro beskrajne citatne divljine (bilo da je riječ o snježnim, ili morskim prostranstvima), kao svojevrsnog otklona – tega koji je nužno sve vrijeme pisanja ovakvih tekstova držati na drugom, za dosljedno izvršenje posla, neophodnom tasu – prihvatio sam se čitanja *Klanice pet Kurta*, ili Kerta, Vonegata. Nemajući namjeru da priču o smušenom redovu koga, po njegovoj tvrdnji, kidnapuju vanzemaljci, iskoristim kao još jedan u nizu dokaza kako je redov čovjek na svom mjestu, ali da sa mjestom, to jest svijetom nešto nije u redu, mada historičari tvrde suprotno, vješto skrivajući lupesko presađivanje oznake i označenog sa prirodnim gnojivom

prepričavanja đubrene njive u staklenik konteksta – stigao sam do stotinu i neke stranice od koje se, umjesto *Klanice pet*, iz neelektrificiranog srednjega vijeka, svojim svjedočenjem javlja Ekov Baudolino!

Mogao bih i sebe i čitaoca, nakon iscrpljujuće rečenice častiti jednostavnim, ali definitivnim rastankom sa piscem *Bijelog očnjaka*, te prihvatanjem Ekovog Baudolina kao neopisivo korisnog amicus pri pretposljednem (što se ovog rada tiče) pogledu na, čini mi se, zagušljivu sudnicu u Hagu. Iako primamljiva, ova mogućnost mi se čini neupotrebljiva. Gomilanjem citatnih atrakcija, samo bismo gubili dragocjeno vrijeme, dok bi efekat takvog postupka, sem efektnosti, bila izmaglica, možda nalik onoj kroz koju malo-malo, dok traje direktan odloženi TV prenos suđenja Slobodanu Miloševiću, proleluja već pominjana reklama za kafu “Don Caffè”.

Odričući se takvih i sličnih, nikome potrebnih poena,³⁶ čopnućemo samo od podatka o drastičnoj promjeni teksta unutar korica knjige.

Način na koji, sada, nakon mnogo sedmica suđenja, tužilaštvo, pred Vijećem tribunala, izvodi optužnicu (ili optužnice) protiv Slobodana Miloševića, nimalo se ne razlikuje od načina na koji je pijani (jer mora da je bio pijan!) knjigovezac pobrkao tabake dvije

knjige iz iste edicije. Razlika između trezvenih jurista i “majstora” je u tome što je ovaj, već rekostmo, pomalo postmodernistički, napravio špricer od dva teksta štampana u istom formatu, istim fontovima, na istom papiru, dok bi se njihova “metoda” bez bojazni od fijaska, mogla poslati i Daliju i Bunjuelu na dalju realizaciju. Stranice koje predstavnici tužbe, iz dana u dan, koriče u džinovski tom čijim će definitivnim izdanjem biti zadovoljena pravda, potiču od mnogo više autora i štampane su u raznim formatima, raznim fontovima, čak na različitim jezicima, ali sve bi to bilo nepodložno, čak, sprdnji, da nema utiska kako sadržaj tih stranica nema ni kraja ni početka, nego da se na, prije svega, neodgovoran, ali u neodgovornosti dosljedan način, alla grande, potkrada Kalvinov *Se una notte un viaggiatore*.

Kakav izdavač, takav i čitalac.

U drugim situacijama, trud da se, čitajući i parčence *Baudolina*, na poslijetku pročita *Klanica pet*, naišao bi na bezrezervne simpatije i podršku.³⁷ Ali, “konzumirajući” svjedoke i tvrdnje i komentare koji ovi, na vrat-na nos, pitani od tužbe, izriču, Milošević, uprkos sopstvenim tvrdnjama da to ne čini, i te kako priznaje i, kako je to ranije, u drugim kontekstima znao da izjavi “pruža bezrezervnu podršku” Tribunalu. Ovakava njegova odluka, ako je o odluci a ne, naprosto, o disanju, riječ, sasvim

36 Mada moram priznati kako mi se, dok gledam direktan odloženi TV prenos suđenja, čini kako u sudnici, u nekom uglu, postoji semafor na kome se mogu pročitati frapantni statistički podaci, iz kojih nije teško shvatiti ko, u datom trenutku, vodi.

37 Vonegovu okrnjenu knjigu sa dodatkom posudio sam iz Biblioteke grada Pančeva. Prema podacima sa kartončića, ispada kako je prije mene knjigu uzelo i vratilo dvadesetak članova. Nakon što sam, vrativši knjigu, dežurnoj bibliotekarki skrenuo pažnju na feleričnost knjige, *Klanica pet* je povučena iz “opticaja”.

je razumljiva jer je Miloševiću ovakav – nikakav način rada, poznat kao svaki pedalj zavičaja. Poskakivanje iz događaja u doživljaj, razmjernivanje citata i podražavanja i jesu bile glavne odlike njegove vladavine. Možda bi se čak moglo tvrditi kako je tužba, možda i neshvatljivo, podlegla Miloševićoj harizmi, te je dosljedno se držeci njegove vladalačke poetike *Školice*, sastavila ovakvu optužnicu koju “izvodi” na ovakav način.

Iz ovakvog zaključka ne treba izvoditi novi, kojim bi se komplimentiralo optuženom na “izabranj” “strategiji”. Prvi potez je, sjetimo se, ipak povukla optužena strana. No, ne treba se isuviše zadržavati i na upravo otkrivenoj “toploj vodi” karaktera jedne vladavine. Ta vladavina se po malo čemu razlikovala od vladavine mnogih drugih, čak aktuelnih “političara”. Ali, kada bi se, pretpostavimo, u budućnosti sudilo Bušu junioru za bombardovanje Avganistana, takav proces bi skliznuo u jarugu primitivizma i suštinske nezainteresovanosti presuditelja čim bi optužnica počela da se “čita” onako kako optužnicu protiv Miloševića “čita” tužilaštvo.

Svakako stoji eventualna zamjerka, koja se oslanja i na Adelongovo pravilo “čitaj kao što je napisano”, da bi “čitati” nepostojeći tekst bilo ravno izmišljanju. U tom grmu leži, sva je prilika, plavi zec suđenja Slobodanu Miloševiću:

Prilazeći suštinski neozbiljno i nezainteresovano činjenicama na kojima se temelji potreba da Milošević pred jednim ova-

kvim institutom međunarodne pravde bude optužen, tužilaštvo, a samim tim i Tribunal u cjelini, od gomila ponuđenih doživljaja onih koji za današnji pejzaž zavičaja krive isključivo, ili između ostalih, bivšeg predsjednika Savezne Republike Jugoslavije ne rekonstruiše događaj koji će sam po sebi, stravičnošću realnog stanja podražavanog autentičnim citatima, biti više nego dovoljan za već zakazano “vješanje”, nego gradi, neodgovorno i bahato, svoj sopstveni doživljaj.

Za postojanost ove tvrdnje korisno je prisjetiti se svjedočenja Vetona Suroia.

Na stranu sad što je svjedočenje ovog kosovskog intelektualca neumitno nalikovalo prepričavanju koje ste čitali u prethodna dva poglavlja ovog teksta, te se svojom suštinom i pokožicom ni po otisku prsta nije razlikovalo od svjedočenja prethodnika, uključujući i ser Ešdauna. Unakrsno ispitivanje trećeg “atraktivnog”³⁸ svjedoka³⁹ je prebrzo, za ma čiji dobar ukus, iz ushuktalih usta sudije Meja, kao reakciju na Miloševićovo insistiranje na činjenici da je Suroi bio pritvoren po administrativnoj, a ne krivičnoj kazni, iznudilo zaključak: “Činjenica je da je svjedok bio u zatvoru, ma o kakvoj vrsti kazne se radilo!”

Na prilično “balkanski” način, objelodanjeno je kako se mladica drveta za vješanje ubrzano zaliva, te da, kada se imaju u vidu dostignuća genetskog inženjeringa, dan kada će užaru biti izdat uredno ispunjen obrazac (u potrebnom i dovoljnom broju primjeraka) kojim se naručuje omča nije daleko.

36

38 “Fuj!” rekao bi jedan poznatiji istražitelj, Nero Volf.

39 Poslije Bakalija i Ešdauna.

Prethodna rečenica zvuči možda isuviše pre nagljeno (uprkos svemu do sada ovdje napisanom), ali zaista ne treba biti pravnik da bi se imala svijest o tome koliko je važno u jednom ovakvom postupku razlučiti da li je jedan istaknuti intelektualac, pripadnik nacionalne manjine u državi kojom je vladao čovjek koji sjedi na optuženičkoj klupi zbog optužbi za zločin protiv te iste nacionalne manjine, bio pritvaran na osnovu krivične ili prekršajne prijave.

37 Ako to nije relevantno za sud, zapanjujuće zvuči činjenica da je povodom Mejove opaske ćutao Suroi. Opora je bila ta tišina između Mejove, kažimo to jednostavno, prostačke upadice i Miloševićevog narednog pitanja. Da je zavičaj za Suroia suštinski doživljaj, a ne puki događaj, nalik svim ostalim viđenim i neviđenim krajolicima i grupnim portretima, morao je barem pokušati da se izbori za pravo da kaže kako razlika između jedne i druge kazne i te kako postoji, te da nije njegova sudbinica suština Miloševićeve krivice. Miloševićeva krivica ne bi trebalo da ima pokriće u svim, ali svim sudbinama kosovskih Albanaca, a onda logično, što se drugog, našeg lica optužnice tiče, ni u sudbinama svih kosovskih Srba. I kada se ovakav pristup primjeni i na sudbine svih bosanskih muslimana, Srba i Hrvata, te sudbine svih Hrvata i Srba u Hrvatskoj, postaje jasnije da će Milošević s pravom biti proglašen krivim kada ne bude mogao da opovrgne činjenicu da je pod njegovom vladavinom, sa njegovim znanjem, ma ko, za eventualni prekršaj osuđen krivično, ili mu je presuđeno a da suđenja nije ni bilo. Takvu tvrdnju moralo bi da potvrdi nekoliko svjedoka.

Tek u tom trenutku pretaće svaka sumnjičavost povodom pitanja karaktera ovog suđenja. Sve do tada, neće biti moguće ubijediti više ili manje ljudi kako se u Hagu, sa naopakom namjerom, sudi srpskom narodu u cjelini.

Zastupnicima takvog uvjerenja ponovo je od velike koristi bilo Suroijevo svjedočenje.

Na prilično inspirativno, a završno tužiočevo pitanje o tome kako su Albanci živjeli u Jugoslaviji, Suroi je posegnuo za citatom prve vrste, opisavši svoje sunarodnike kao ponižavanu i vrijeđanu naciju čije se patnje mogu uporediti jedino sa patnjama američkih crnaca tokom i nakon trajanja robovlasničkog sistema u SAD. Ako je to zaista bilo tako, kako to da se sudi samo vođi, ili jednom od vođa tog rasističkog naroda? Zar nije moguće makar pokušati identifikovati sve koji su riječ drvosječa zamijenili rječju Šiptar (ili čak šiptar)? A ako se sve navodne uvrede i poniženja usmjerena ka kosovskim Albancima ipak mogu pripisati Miloševiću i još nekolicini pojedinaca, zašto onda, o istom trošku i u istom enterijeru, sa istim zastupnicima optužnice, ne suditi i Suroiu koji je, svjedočeći protiv čovjeka koji je optužen za masovne deportacije i masovana pogubljenja, izjavio da je tek sada Kosovo slobodno i da se on sada, na Kosovu, prvi put u svom životu osjeća slobodno. Ako se kao, maltene, krunski dokazi protiv Miloševića navode govori koje je ovaj držao na Ušću, Kosovu Polju, Gazimestanu i pred Skupštinom, kako je moguće najljubaznije se zahvaliti Vetonu Suroiu na svjedočenju i pustiti ga na Kosovo u koje, kao zavičaj, ne može da se vrati stotine hiljada ljudi koji nisu Albanci?

Nakon ovih i na ovakav način iznijetih stavova, obično, u našem zavičaju, izbija svađa.

Ili se ćuti.

“No!”

Pričali su bez žurbe, nijedan od njih ne beše do tad naišao na tako pažljivog slušaoca.

Anri Pjer Roše, *Žil i Džim*

Da je promućurnost izrazitija osobina pisca svih ovih redova, nakon definitivnog kraja ovog neplanirano dugačkog teksta posvećenog suđenju Slobodanu Miloševiću pred Vijećem haškog tribunala, čitaocu je mogao biti ponuđen na uvid dnevnik u kome bi bili napisani⁴⁰ svi važniji događaji sa domaće i međunarodne političke scene koji su se odigrali tokom perioda u kom je ovaj osvrt nastajao, knjige koje sam, između pisanja, čitao ili listao, te tok jednog drugog procesa, gotovo sudskog, ali iracionalnijeg od svakog suđenja, naročito haškog. Proces je duboko intiman, a opet je, do već pominjanog otiska ljudskog prsta, javan i u toj pristupačnosti go. “Zahvaljujući” i takvoj javnosti, mada njeno postojanje ovdje nije od presudne važnosti, i ovaj proces je puki citat, a sudionici u njemu dosljedni podraživači, ili podražavatelji, u zavisnosti od maternjeg im jezika. Misteriozni proces se tiče povraćaja⁴¹ prava moje porodice da koristi sopstveni stan koji se sada, umjesto u Ulici Đure Đakovića, nalazi u Alipašinoj, mada se ova nekretnina, shodno

svom imenu, za sve ove godine, sem blažih ili jačih drmusanja, nije pomjerala.

Napustivši Sarajevo, izgubili smo stan. Možda nekome ova rečenica zvuči sasvim u redu, ali razmislite malkice o logičnosti situacije u kojoj odete iz mjesta stanovanja na neko vrijeme, možda na neki turistički vikend i kada se vratite, u sopstvenom stanu zatičete neke nepoznate ljude (valjana je varijanta i sa poznatim osobama). I umjesto da napuste vaš najneposredniji zavičaj, oni se pozivaju na organe vlasti koji, citirajući uredbe i zakone, potvrđuju njihovo pravo, a vaše nemanje prava. Prvi razlog za gotovo prirodnost takve odluke koja, često primjenjivana, prerasta u atmosferu, pobornici ovakvih događaja, koji su, već rekosmo, citati i ništa više, nalaze u imenici koju sam, tražeći nešto zajedničko sa Slobodanom Miloševićem, ispisao na početku teksta. Rat. Iz ovog razloga proističu svi drugi. Jedan od njih je da smo usljed rata, stan napustili te da je, usljed rata, sljedeći potez gotovo iznuđen: neko drugi u taj stan treba da uđe. Razlog koji se nekada izgovara, a nekada prećutkuje, glasi kako je stan “slobodan” ili “prazan” zbog toga što je “četnički”. “Zadržite svoje konje!” neznalački bi i netačno u titlu citirali vašu trenutnu reakciju. Stanovi su, u Jugoslaviji, našem izgubljenom zavičaju, bili “slobodni” i “prazni” i zato što su bili “turski”, “ustaški”, “šiptarski”... Ali, organi vlasti svih novonastalih zavičajčića, sada u međusobnim razgovorima jedni druge ne nagrđuju navedenim citatima, već podražavaju modele političara

38

⁴⁰ Ne popisani, jer to rade popisivači.

⁴¹ Sjetimo se šta bi na ovo rekao Nero Volf.

koje je standarizovala EU, uz blage prepravke džepova koje je načinio NATO. Kao rezultati razgovora vođenih takvim, gotovo novogovorom, nastaju procesi ponovnog “ulaska u posjed stanarskog prava”.

Slučaj moje porodice je gotovo nezanimljiv, ali klicu znatizelje je izazvala telefonska izjava čovjeka čija je porodica posljednja boravila u našem stanu, da bi moja majka trebalo da “dobro razmisli o svemu” prije nego što njega, kako je to davno Miroslav Krleža smislio “daju deložirati”. Kod ovakvog glagolskog oblika, subjekat je kod pomenutog pisca uvijek bio poređen sa “bijesnim psom”, ali u našem slučaju, bijesni psi smo – mi!

39 Prilično je teško obuzdati kuljanje pjene na usta, kada vam advokat, uz vijest da “narednog ponedjeljka možemo ući u ponovni posjed stana”, napomene da za dalji tok procesa sticanja svih predratnih prava i obaveza u vezi sa stanom, morate imati dokaz o izbjegličkom statusu. Dakle, ne samo što ste stan napustili⁴² kao “četnik”, “Turčin”, “ustaša”, nego ste odatle morali u “izbjeglice”! To su ljudi kojih se, odgovarajući na sugestije međunarodne zajednice za hapšenje generala Ratka Mladića, premijer srbijske vlade plaši i od njih strepi, jer “naoružani su i ima ih preko dvesto hiljada”!

Ovom izjavom, izbjeglice su postale najbrojnija paravojna grupa cjelokupnog bivšeg zavičaja, ali uprkos ovakvoj etiketi, bez potvrde da ste bili njihov pripadnik, jedno od osnovnih ljudskih prava nećete ostvariti.

Preživljavajući u takvom okruženju, jasno je kako je, uz pisanje ovakvog teksta,

voditi dnevnik bilo nedosljedno nepredvidljivom karakteru “izbjegličke” egzistencije. Otuda usputni, gotovo gerilski upadi “ostale stvarnosti” u mir i tišinu haške sudnice i remećenje toka misli tolikim citatima, na koje sam usput nabasao.

Pred kraj ovog sporadičnog pričavanja zavičaja i suđenja povodom događaja i doživljaja koji su se u posljednjoj deceniji dvadesetog vijeka tu odigrali, ostaje još jedan citat o kome valja progovoriti.

Radi se o ćutanju i tišini.

Prvo pojavljivanje Slobodana Miloševića pred Vijećem tribunala, obilježilo je uskraćivanje prava optuženom da govori. Sudija Mej je, isključivši mikrofona, poručio optuženom da “ovo nije trenutak za govore i da će za to biti mnogo vremena kasnije”, te da je sesija zakazana radi izjašnjavanja o optužnici. Na direktno pitanje da li razumije optužnicu i da li se osjeća krivim, Milošević je zaista začuao, a sudija Mej je za zapisnik rekao kako se odbijanje izjašnjavanja smatra kao izjava “ne osjećam se krivim”. I sad, ne mogu a da ne odlutam, makar za tren i ne podsjetim vas kako se u hrvatskim sudnicama okrivljeni “ćuti” krivim ili nevinim!

Povodom nastale situacije, Milošević je izgovorio rečenicu “It’s your problem”. Cjelokupna domaća i dio svjetske javnosti danima su citirale ovu Miloševićevu izjavu, ali nijedan komentar se nije dotakao pitanja primoravanja optuženog da ćuti i načina na koji se to radi.

Nekoliko mjeseci nakon početka samog suđenja, svi koji su ijednom pratili di-

42 Pobjegli glavom bez obzira!

rektan odloženi TV prenos iz Haga, znaju da sudija Mej često, mada po nekima i rijetko, oduzima Miloševiću riječ tako što mu isključuje mikrofon. Dakle, suštinski, Miloševiću se ne začepi usta, on i dalje nastavlja da govori, ali se van sudnice te riječi ne čuju. Iako govori, u trenucima kada mu je mikrofon isključen, Milošević, čuti. To povremeno učutkivanje optuženog, sudija Mej često najavi rječom “no”. Ovim se optuženom daje do znanja da njegov dalji govor, u započetom pravcu, više nema značaja za sud, ali isključivanje mikrofona znači da taj govor više ne postoji ni za javnost.

Preplitanje institucije suda i instituta javnosti, jedna je od ključnih nedoumica koje suđenje Miloševiću izaziva. Nakon unakrsnog ispitivanja svjedoka optužbe, mnogi analitičari i eksperti su sugerisali kako su “popeni” koje je, prema ispitivanjima stanovništva, Milošević stekao, irelevantni sa pravne tačke gledišta. Ali, ako je to zaista tako, zašto sudija Mej na početku Bakalijevego preznojanja nije rekao “No!” i isključio Miloševićev mikrofon?

Čini se da ni zaposlenima u tužilaštvu nije najjasnije mjesto gdje između svetošti prava i profanosti javnog mišljenja treba postaviti neprobojno, ali providno staklo. Ako im je ta međa poznata, onda je više nego indikativno zašto je tako otvoreno kriju. Ako za ishod suđenja nisu važne tišine koje kao odgovor na pitanja Miloševića i amicus-a o OVK ili NATO bombama pružaju svjedoci, ako su nebitne nepodudarnosti pisanih izvjava neposrednih

svjedočenja, kako su onda bitne Suroieva i Ešdaunova rasprisanost, gotovo brbljivost? Čak i kada bi neko odgovorio na prethodno pitanje, da li bi bio u stanju da onda odgovori za šta se, onda, zaista, Miloševiću sudi i koji su to dokazi i svjedočenja koja će ga, kako je to mnogo prije suđenja izjavila Karla del Ponte, “odvesti na vješala”?⁴³

Dobiti odgovor na ova i mnoga druga pitanja, vrlo je važno. Sve dok odgovora nema, ovdje, među “izbjeglicama” i onima koji iz zavičaja nisu mrđnuli, ali se drmusao zavičaj, drugačiji je do neprepoznavanja i ponekad se čini da je sam pobjegao na neko bezbjednije mjesto, smjenjivaće se svađe, prećutkivanja i tišina.

Razgovora o uzrocima, trajanju i posljedicama sramote koju i dalje trpimo, još nema. Istina, manifestacije koje se povodom stanja u zavičaju organizuju, imaju u naslovu “razgovor”, ali sve je tu isto kao i prije rata. Podražavamo atmosferu razgovora, a zapravo citiramo ko zna koliko stara prećutkivanja i tišine, a kada hoćemo da govorimo, onda je to obavezno svađa.

Srbi, potpomognuti “opasnim naoružanim izbjeglicama”, imaju dodatni zadatak: oni obavezno podražavaju i mnogobrojne anekse starostavnih citata.

Povodom Miloševića, mi⁴⁴ još nismo u stanju da kažemo jedni drugima šta o Miloševiću mislimo.⁴⁵ Zvučaće nestvarno, ali ubijeđen sam da su to što misle o Miloševiću,

40

43 Del Ponte nije pominjala vješala, već uvjerenost u, za tužilaštvo, povoljan ishod suđenja.

44 Srbi.

45 Zar i ovaj tekst nije započet traženjem odgovora na pitanje šta je meni Milošević?!

najteže izgovarali oni koji su mislili i misle da to osjećanje sramote ne dugujemo samo njemu. Dakle, oni koji su u bilo kom trenutku odabrali stranu nasuprot Miloševiću i oni koji su, u bilo kom trenutku počeli da “Predsjedniku” pružaju “bezrezervnu podršku” imali su u srpskom zavičaju sva prava i obaveze koje sa sobom donosi izabrano podražavanje. Mnogo teže je bilo i jeste onima koji bi da razluče događaje od doživljaja i da sa više pozocija osmotre poniženi zavičaj. Težina takvog položaja je u činjenici da takvi ljudi imaju premalo citata na raspolaganju. U neposrednom okruženju, takvih ponašanja gotovo da i nema, a kada se pogleda susjedne zavičaje, tamo je još bezglednije.

U Hrvatskoj je uvijek postojala veća ili manja grupacija ljudi koja je bila izričito protiv Franje Tuđmana. Ali, među tim Tuđmanovim protivnicima, zanemarljivo je malo bilo onih koji građanski rat u Hrvatskoj nisu zvali “domovinski”. U Bosni i Hercegovini je mnogo muslimana i Hrvata koji nikada nisu bili za Izetbegovićev državni projekat, ali vrlo su rijetki oni koji vam neće reći da je Bosnu “napao agresor”.

Ne biti ni za Miloševića ni protiv njega ne vodi direktno u Danteov “pakao”. Ne biti ni za ni protiv Miloševića znači imati potrebu da se, pri formiranju mišljenja o bivšem predsjedniku Saveza komunista Srbije, bivšem predsjedniku Republike Srbije i bivšem predsjedniku Savezne Republike Jugoslavije, sagledaju argumenti koji su validni i kada žamor milionske mase koja mu je 28.6.1989. klicala na Gazimestanu i žamor milionske mase koja mu je 5.10.2000. poručivala da se ubije ispred Savezne Skupštine prerastu u govor, a potom u razgovor.

Jedini preduslov za početak takvog govorenja, a onda i razgovora, jeste u davanju prava na govor onima koji još nisu sigurni šta je za njih Slobodan Milošević i onima koji na pitanje da li je Slobodan Milošević kriv ne odgovaraju sa “da” ili “ne”. Kada uspijemo da prihvatimo i takve sagovornike, tek onda ćemo moći da se nadamo kakvoj-takvoj budućnosti. Ta budućnost će pored razgovora imati i svojih tišina. To će biti trenuci kada ćemo citate drugog upoređivati sa sopstvenim citatima. Ogleđajući svoje viđenje zavičaja sa drugačijim viđenjem, konačno ćemo početi da u samrtničkom zagrljaju sljepljene, polako i bolno, razdvajamo događaje od doživljaja.

Za takav poduhvat, moramo imati nešto što nas, htio to neko da prizna ili ne, nikada nije napustilo. To je hrabrost. Mi moramo u svakom trenutku znati da smo hrabri ljudi. Ta hrabrost nam je potrebna da bismo do kraja sagledali svoju sramotu, ali da bi do toga došlo, potrebno je imati hrabrost za, čini se neizbježno, sučeljavanje sa međunarodnom zajednicom.

Slobodan Milošević će biti osuđen pred haškim tribunalom i to je, možda, činjenica od koje, u borbi za sebe same, treba poći. Za međunarodnu zajednicu, koju za naš zavičaj vezuju mnogi doživljaji, izricanje presude Miloševiću biće ujedno i kraj jednog dugog i njoj već dosadnog citata. Citirajući sudiju Meja, upotrebljavajući svu svoju hrabrost i misleći ponovo na onu djevojčicu, tek rođeno dijete mog druga koji živi u Minhenu, moramo reći “no” i nastaviti da govorimo.